

Μνήμων

Τόμ. 7 (1979)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

Δ. ΛΟΥΛΕΣ : 'Ο βρετανικός τύπος για τη ναυμαχία του Ναβαρίνου •
Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ : Καταγραφή των εμπορικών πλοίων του 'Ηρακλείου
τό 1751 • ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΔΗ - ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ : 'Ανέκδοτες επιστολές του
Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη • Τ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ : Χρησιμολογι-
κό εικονογραφημένο μονόφυλλο των άρχων του 18ου αιώνα • Α. ΠΟ-
ΛΙΤΗΣ : Προσπάθειες και σχέδια του Φοριέλ για μιá δεύτερη έκδοση της
συλλογής των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών • Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ-
ΠΟΥΛΟΣ : Χειρόγραφα Φουρνά Εβρουτανίας • Ι. Κ. ΧΑΣΩΤΗΣ : 'Η
διπλωματική αλληλογραφία των Bouigny - Mabili (τέλη ΙΗ' - άρχές ΙΘ'
αίωνα) • Γ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ : Ληστές και λησταντάρτες στην Κεν-
τρική 'Ελλάδα τό 1835 - 1836 • Κ. ΛΑΠΠΑΣ : Γύρω από τον 'Αλέ-
ξανδρο 'Ησαφα και τις λιθογραφίες του • Τ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ : Σχό-
λιο στη «δευτέρα» έκδοση της 'Εγκυκλοπαίδειας του Πατούσα (1710)
• ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ : 'Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεία από τα αρχεία
της Τεργέστης • Π. Ρ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ : Στρατιωτική συμφωνία Βρε-
ταννίας - 'Ελλάδας (9 Μαρτίου 1942) • Η. FLEISCHER : 'Αντίποινα
των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής στην 'Ελλάδα 1941 - 1944 •
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1976

ΑΘΗΝΑ 1978 - 1979

**ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ ΣΤΟΝ
Γ. Ν. ΠΟΛΙΤΗ. Από τις «παλιές καλές μέρες της
Ιένας» στην «ανίερων πραγματικότητα» της
βιοπάλης στην Αίγυπτο**

ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΔΗ - ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.199](https://doi.org/10.12681/mnimon.199)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΑΥΡΙΔΗ - ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρ. (1979). ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ ΣΤΟΝ Γ. Ν. ΠΟΛΙΤΗ. Από τις «παλιές καλές μέρες της Ιένας» στην «ανίερων πραγματικότητα» της βιοπάλης στην Αίγυπτο. *Μνήμων*, 7, 18-45. <https://doi.org/10.12681/mnimon.199>

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ ΣΤΟΝ Γ. Ν. ΠΟΛΙΤΗ

**Ἐκ τῶν «παλιῶν καλῶν ἡμερῶν τῆς Ἰένας» στὴν «ἀνιέρων
πραγματικότητα» τῆς βιοπάλης στὴν Αἴγυπτο**

Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Γιώργου Ν. Πολίτη βρέθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του πέντε ἐπιστολὲς τοῦ Γ. Σκληροῦ.¹ Παραλήπτης τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Γιώργος Πολίτης, ὁ μεγαλύτερος στὴν ἡλικία ἀπὸ τοὺς τέσσερις γιούς τοῦ Νικολάου. Τὰ τέσσερα πρῶτα γράμματα καλύπτουν μιὰ περίοδο τεσσάρων περίπου μηνῶν, ἀπὸ τὶς 27 Ἰουλίου 1910 ὡς τὶς 2 Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου κι ἔχουν σταλεῖ ὅλα ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἡ πέμπτη ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη τὸ Μάρτιο τοῦ 1913 κι ἔχει σταλεῖ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Εἰδικότερα, τὰ τρία πρῶτα γράμματα ὁ Σκληρὸς τὰ γράφει στὸ Ταταρίνο, προάστιο τῆς Μόσχας—ἡ λέξη Ταταρίνο εἶναι γραμμένη δύο φορές μὲ κυριλλικούς χαρακτήρες καὶ μία μὲ λατινικούς—καὶ τὸ τέταρτο στὴν Πετρούπολη. Ἡ τοπογραφικὴ ἔνδειξη τῆς τελευταίας ἐπιστολῆς εἶναι τὸ προάστιο τοῦ Καῖρου Ζεϊτούν, ὅπου καθὼς εἶναι γνωστὸ, ἐγκαταστάθηκε ὁ Σκληρὸς μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Αἴγυπτο. Ἡ χρονολόγηση τῶν γραμμάτων γίνεται ταυτόχρονα καὶ μὲ τὸ παλιὸ καὶ μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο· στὸ δεύτερο γράμμα ὑπάρχει μόνο μία ἡμερομηνία, μὲ τὴν ἔνδειξη, ὡστόσο, «παλ. ἡμ.» (παλαιὸ ἡμερολόγιο). Οἱ τέσσερις ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ἀπευθύνονται προσωπικὰ στὸ Γιώργο Ν. Πολίτη, ἐνῶ μία μόνο, τῆς Πετρούπολης, ἔχει τὴν προσφώνηση «Φίλοι μου». Ὅλες οἱ ἔνδειξεις, ὅπως θὰ δοῦμε, πείθουν ὅτι οἱ «φίλοι» στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ Σκληρὸς εἶναι ὁ Γιώργος Πολίτης, ὁ Φῶτος Πολίτης κι ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης. Στὸ κείμενο, ἄλλωστε, καὶ τῶν ὑπόλοιπων γραμμάτων, χρησιμοποιεῖ πολλές φορές τὸ δεύτερο πρόσωπο τοῦ πληθυντικοῦ, ἐννοώντας πάντα τοὺς τρεῖς παραπάνω φίλους του. Ὑπογράφει εἴτε μὲ τὸ ὄνομά του, Γιώργος, εἴτε μὲ τὸ πραγματικό του ἐπώνυμο, Κωνσταντινίδης.

Ἐκεῖνο πού συνδέει τὰ τέσσερα πρῶτα γράμματα μὲ τὸ τελευταῖο, παρὰ τὴ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση πού ὑπάρχει μεταξύ τους, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀποτελοῦν τοὺς δείκτες, ὄχι μόνο τοὺς χρονικοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς οὐσιαστικούς, τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους μιᾶς περιόδου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σκληροῦ πού τὴ σκεπάζει ἡ σιωπὴ. Μᾶς δίνουν ἐπιτέλους κάποιο

1. Τὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ τὶς ἐμπιστευθεῖ ὁ Ἀλέξης Πολίτης, στοῦ ὁποίου τὰ χεῖρια βρίσκονται καὶ τὸ ἀρχεῖο. Ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν γραμμάτων ἔχω ἤδη χρησιμοποιήσει στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα, ἐπιμ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ἀθ. 1976, σ. μ' - μγ'.

στίγμα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὴ συγγραφικὴ παραγωγὴ ποὺ εἶχε στὴ Γερμανία (1907 - 1909) ὡς τὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ δράση ποὺ ἀνέπτυξε στὴν Αἴγυπτο (1913 - 1919).

Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς δύσκολης πορείας ἐνὸς διανοοῦμενου καὶ ἐνὸς δυνάμει ἐπαναστάτη ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ ζωὴ ἀντιπαλεύοντας ὄχι μόνον μὲ τὶς γενικὲς δυσκολίες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ συγκεκριμένα καὶ ἐν πολλοῖς ἄλυτα προβλήματα ποὺ τοῦ δημιουργεῖ ἡ κακὴ κατάσταση τῆς υγείας του καὶ τὰ πενιχρὰ οἰκονομικά του, τοποθετεῖται χρονικὰ στὴν ἄνοιξη μὲ καλοκαίρι τοῦ 1910. Τὰ γράμματα πρὸς τὸ Γιώργο Πολίτη, συμπιπτοντας μ' αὐτὴ τὴ φάση τῶν καίριων ἀποφάσεων καὶ τῆς προσαρμογῆς σὲ καινούρια δεδομένα ζωῆς, συνιστοῦν μία πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὸν ἀγώνα τοῦ Σκληροῦ ἀπέναντι στὰ καθημερινὰ ἀδιέξοδα —ἀδιέξοδα ποὺ καθόρισαν ὡς ἓνα σημεῖο τὴν περαιτέρω ζωὴ του καὶ τὸ σύστημα ἰδεῶν του— καὶ ἀποτελοῦν μιὰ χρήσιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες ποὺ ἀντιμετώπισε στὴν προσπάθειά του νὰ τὰ ὑπερβεῖ.

Τὰ ἀδιέξοδα αὐτὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, στὰ ὁποῖα συνήθως ἀναφερόμαστε παρεκβατικὰ ὅταν πρόκειται νὰ ἀναζητήσουμε τὰ στοιχεῖα τῆς ἰδεολογικῆς πορείας ἐνὸς ἀτόμου, ἀποκοτῶν ἰδιαίτερη σημασία στὴν περίπτωσι τοῦ Σκληροῦ. Ὅχι τόσο γιὰτὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε τὶς καμπύλες σκέψης καὶ δράσης ἐνὸς διανοοῦμενου ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ἐγγράφονται σ' ἓνα φαινόμενο τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ποὺ ἡ ἐπανάληψή του καθιστᾷ ἀναγκαῖα τοῦλάχιστον τὴν ἐπισήμανσή του. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ συνίσταται στὴν ἀδυναμία τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας νὰ ἐκθρέψει καὶ νὰ συντηρήσει ἐπαναστάτες διανοοῦμενους, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν αὐτὴ τὴ δυνατότητα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς μηχανισμοὺς ἀντίστασης ποὺ διαθέτουν γιὰ νὰ ἀποδυναμώνουν τὴ δράση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν. Παράλληλα, δηλαδὴ, μὲ αὐτοὺς τοὺς μηχανισμοὺς δημιουργοῦνται καὶ κοινωνικοοικονομικὰ ἐρείσματα ποὺ μποροῦν νὰ στηρίξουν καὶ νὰ ἐπιτρέψουν νὰ ἐπιβιώσουν φορεῖς νέων ἢ καὶ ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν. Τοῦτο, ἄλλωστε, μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει καὶ μιὰ ἐξήγησι στὴν εὐλογη ἀπορία γιὰ τὸ πῶς ζοῦσαν στίς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς πόλεις τὸ 19ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, οἱ ἡγέτες τόσων ἐπαναστατικῶν κινημάτων. Στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, παράλληλα μὲ τοὺς μηχανισμοὺς ἄμυνας, δὲν ὑπῆρξε κανένα περιθώριο, τοῦλάχιστον ὡς τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα, νὰ δημιουργηθοῦν κοινωνικοοικονομικὰ ἀντιστηρίγματα γιὰ νὰ ἐπιζήσουν διανοοῦμενοι μὲ ἰδέες ἀμφισβήτησης. Καὶ αὐτὰ ποὺ ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἦσαν ἐξαιρετικὰ ἰσχνὰ καὶ ἀνισόμετρα μέσα στὸ χρόνο.

Σ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτάξει κανεὶς σὰν ἐξαίρεσι τὸ φαινόμενο ποὺ δημιουργήθηκε μέσα στοὺς κόλπους τοῦ δημοτικιστι-

κοῦ κινήματος. Πράγματι, ὁ δημοτικισμός, ἡ ἰδέα αὐτὴ τῆς γενικότερης ἀμφισβήτησης ὅπως ἐμφανίζεται ξεκάθαρα πλέον στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα, βρίσκει περιορισμένα μὲν ἀλλὰ συγκεκριμένα οἰκονομικά καὶ κοινωνικά ἐρείσματα σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης. Τὰ παραδείγματα εἶναι γνωστά: οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ «Νουμᾶ» καὶ ἄλλων δημοτικιστικῶν ἐντύπων, ἡ χρηματοδότηση δημοτικιστικῶν συλλόγων, ἀπὸ ἐπώνυμους ἐκπροσώπους αὐτῶν τῶν κοινωνικοοικονομικῶν ὁμίλων ποὺ ἔχουν ταυτόχρονα υἰοθετήσει καὶ τὴν ἀντίληψη κάποιου ἰδεολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, οἱ περιπτώσεις αὐτὲς δὲν βρίσκονται σὲ καμία ἀναλογία μὲ τὸ φαινόμενο ποὺ θίγουμε ἐδῶ. Ὅχι μόνο γιατί εἶναι περιορισμένες ἀλλὰ κυρίως γιὰ τοῦτο: τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα εὑρίσκει ἔστω καὶ αὐτὰ τὰ λίγα στηρίγματα μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ στόχοι του δὲν ὑπερφαλάγγιζαν ὀρισμένα ἔθνικα καὶ κοινωνικά δεδομένα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ μὲν νὰ βρίσκονται πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν τρέχουσα ἰδεολογία ἀλλὰ μὲ κανένα τρόπο δὲν θὰ ἔθεταν σὲ ἀμφιβολία τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ status. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἰδέες τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ οἱ φορεῖς τους ὑποστηρίχθηκαν ἀπὸ μιὰ ἀστικὴ ἔλιτε ὅσο πρόβαλλαν πολιτικοκοινωνικά καὶ ἔθνικα αἰτήματα ἐκσυγχρονισμένα βέβαια ἀλλὰ ὄχι ἐπαναστατικά. Ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ μέσα ἀπὸ τὴν ἔστω θεωρητικὴ καὶ ἀτελεῖ ἀνάλυση τοῦ Σκληροῦ, γίνεται ἡ σύνδεση τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος μὲ τὴν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς, τὸ χάσμα—ὄχι μόνο τὸ ἰδεολογικὸ—ἀνοίγεται βαθὺ ἀνάμεσα στοὺς οἰκονομικοὺς στυλοβάτες τοῦ κινήματος καὶ τοὺς ἀμφισβητίες ποὺ ἐμφανίζονται στοὺς κόλπους του.² Ἔτσι, οὔτε μέσα ἀπὸ τὸ κανάλι τοῦ δημοτικισμοῦ θὰ μπορέσει ὁ Σκληρὸς νὰ ἐξασφαλίσει τὴ ζωὴ του καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς υγείας του γιὰ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὸ ἔργο του. Κανένας πλούσιος νεοέλληνας Engels δὲν βρίσκεται νὰ συντηρήσει οὔτε αὐτὸν οὔτε κανέναν ἄλλον ποὺ ἐκτρέφει τὰ ἴδια ὄνειρα. Οἱ ἀλληλογραφικὲς μαρτυρίες ποὺ δημοσιεύονται παρακάτω σχετικὰ μὲ τὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια τοῦ Σκληροῦ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν πλήρη ἀποτυχία τῶν σχεδίων του ἐνισχύουν μὲ τὸ παραπάνω τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία

2. Εἶναι γνωστὸ ἀλλὰ πάντα ἐντυπωσιακὸ τὸ περιστατικὸ τῆς ἐφημερίδας «Λαὸς» (Νοέμβριος 1908 - Μάιος 1909) ποὺ ἐξέδιδε τὸ «Ἀδερφάτο τῆς Δημοτικῆς» στὴν Κωνσταντινούπολη. Διευθυντῆς τοῦ φύλλου εἶναι ὁ Ν. Γιαννιός, τοῦ ὁποῦ ἡ σοσιαλιστικὴ ἀρθρογραφία ὀδηγεῖ ὄχι μόνο στὸ κλεισμο τῆς ἐφημερίδας ἀλλὰ καὶ στὴν ἀτόνιση τοῦ ἴδιου τοῦ «Ἀδερφάτου». Κι αὐτό, ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ὁ βασικὸς χρηματοδότης Ἀλέξανδρος Πάλλης, ὀργισμένος μὲ τὴν ἰδεολογικὴ κατεύθυνση ποὺ τείνει νὰ πάρει ὁ «Λαὸς» ἀποφασίζει «νὰ κόψει τὴ δόση του» πρὸς τὸ «Ἀδερφάτο», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναγγέλλει στὴν Πηνελόπη Δέλτα. (Ἀλληλογραφία τῆς Π. Σ. Δέλτα, ἐπιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Ἀθ. [1957], σ. 70).

δὲν πρόσφερε κανένα ἄνοιγμα ποῦ θὰ μπορούσε ἐνδεχόμενα ἐκεῖνος ἢ κάποιος ἄλλος ἀμφισβητίας διανοούμενος νὰ ἐκμεταλλευτεῖ. Τελικά, στὴν περίοδο ἐκείνη τέτοιες δραστηριότητες μποροῦν νὰ ἀναπτύξουν εἴτε οἱ φοιτητὲς ποῦ κάνουν σπουδὲς στὸ ἐξωτερικὸ —στὸ χρόνο αὐτό, ἄλλωστε, ἐξαντλεῖται καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνοχή, τῆς ὁποίας ἐπαφελεῖται ὁ Σκληρὸς— εἴτε ὅσοι κάνουν περιθωριακὲς καὶ ἀβέβαιες δουλειὲς πάλι στὸ ἐξωτερικὸ, ὅπως π.χ. ὁ Κώστας Χατζόπουλος καὶ ὁ Νίκος Γιαννιός.

*
* *

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1910 ὁ Σκληρὸς εἶναι τριανταδύο χρονῶν. Στὴν ἴενα τῆς Γερμανίας, ὅπου σπουδάζει ἰατρικὴ, βρίσκεται ἀπὸ τὸ 1906. Τὸ 1907 ἐκδίδεται στὴν Ἀθήνα τὸ βιβλίον του «Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα», ποῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, πραγματεύεται σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ κι ἐκθέτει σχηματικὰ τὶς μαρξιστικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν πάλιν τῶν τάξεων καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων στὶς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες κι ἰδιαίτερα στὴν ἐλληνικὴ. Ἡ μαρξιστικὴ θεώρηση καὶ τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖται στὸ βιβλίον προκαλεῖ τὴν ἐπίσης γνωστὴ συζήτηση μεταξὺ τῶν δημοτικιστῶν τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ «Νουμᾶ», συζήτηση ποῦ κρατᾶει συνολικὰ δύο χρόνια (1907 - 1909).³ Στὴ διετία αὐτὴ ὁ Σκληρὸς δημοσιεύει στὸ «Νουμᾶ» τέσσερα ἄρθρα. Τὸ «Κοινωνικὸν μας ζήτημα» καὶ τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Σκληροῦ στὴ Γερμανία. Μ' αὐτὸ τὸ ἔργο, λοιπόν, καὶ μὲ τὴ προσωπικὴ του ἀκτινοβολία διαμορφώνεται, καθὼς ὅλες οἱ πηγὲς μαρτυροῦν, τὸ ἀναμφισβήτητο κύρος του ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας διανοούμενους καὶ σπουδαστὲς ποῦ βρίσκονται τότε στὴ Γερμανία. Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποῦ ἔχουμε —ἀλληλογραφίες, ἀπομνημονεύματα ἢ ἄλλα σχετικὰ κείμενα — φαίνεται καθαρὰ πὼς ἡ ἐπαφὴ ποῦ ἀπέκτησε ἓνα τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς διανόησης μὲ τὸ μαρξισμό, ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ Σκληρό. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ τοῦ Σκληροῦ ὑπῆρξε πράγματι καθολικὴ —γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνας φοιτητὲς τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων ποῦ συνάντησαν τὸ Σκληρό ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀπὸ μέρους τους υἱοθέτηση τέτοιων ἰδεῶν⁴ — καὶ γιὰ πολλοὺς βαθιὰ μὲν, ἀλλὰ ἄλλοτε μακρόχρονη, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γληνοῦ, ἄλλοτε μεσοπρόθεσμη, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Δελμούζου καὶ ἄλλοτε ἐξαιρετικὰ βραχύχρονη ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γιώργου καὶ τοῦ Φώτου Πολίτη

3. Τὸ σύνολο τῆς συζήτησης καθὼς καὶ τῶν κειμένων ποῦ σχετίζονται μ' αὐτὴν δημοσιεύονται στὸ Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα, δ.π. Τὰ ἄρθρα τοῦ Σκληροῦ δημοσιεύονται ἀκόμη στό: Γ. Σ κ λ η ρ ο ὕ, Ἔργα, ἐπιμ. Λ. Ἀ ξ ε λ ο ὕ, Ἀθ. 1976.

4. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀ. Δελμούζου, Δ. Γληνοῦ, Γ. Ἀποστολάκη, Φ. Πολίτη, Γ. Πολίτη, Γ. Παπανικολάου, κ.ἄ.

καθώς και του Γιάννη Ἀποστολάκη. Χαρακτηριστικό για τὸ πόσο ἰσχυρὴ ἦταν αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Σκληροῦ στοὺς ἑλληνικοὺς κύκλους τῆς Γερμανίας εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς βιογραφικὲς ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου: «Ἦτο ὁ Σκληρὸς ἰσχυρὰ φυσιογνωμία, δεινὸς συζητητῆς, ὁ ὁποῖος ὅλους ὅσους ἐπέρασαν ἀπὸ τὴν Ἰέναν τῆς Θουριγγίας τοὺς ἔκαμε σοσιαλιστάς: Κ. Χατζόπουλον, Ἀ. Δελμούζον, Φῶτον Πολίτην, ὅστις ὅμως κατόπιν ἐστράφει πρὸς τὰ ὀπίσω».⁵

Ὁ στενότερος πυρήνας τῶν φίλων τοῦ Σκληροῦ ἐκεῖνα τὰ χρόνια τῆς Ἰένας ἀποτελεῖται —ὅπως ἄλλωστε δείχνει κι ἡ ἀναφορὰ τῶν σχετικῶν ὀνομάτων στὰ γράμματα πρὸς τὸ Γιώργο Πολίτη— ἀπὸ τὸν Κώστα Χατζόπουλο, τὸν Ἀλέκο Δελμούζο, τὸ Γιάννη Ἀποστολάκη, τὸ Φῶτο καὶ τὸ Γιώργο Πολίτη, τὸ Δημήτρη Γληνὸ καὶ τὸ γαμπρὸ τοῦ τελευταίου Δημήτρη Χρόνη. Μὲ τὸ Γιώργο καὶ τὸ Φῶτο Πολίτη ὁ Σκληρὸς γνωρίζεται τὸ καλοκαίρι τοῦ 1908, ὅταν φτάνουν στὴν Ἰένα συνοδευόμενοι ἀπὸ τὸν πατέρα τους. Ὁ Γιώργος εἶναι τότε δεκαεννιά χρονῶν κι ὁ Φῶτος δεκαοκτώ. Ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1907 ὡς τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1908 ἐκδίδανε στὴν Ἀθήνα μαζί με τὸν Κ. Βάρναλη, τὸ Λεάνδρο Παλαμᾶ, τὸν Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, τὸ Ρῶμο Φιλύρα κ.ἄ. τὸ περιοδικὸ «Ἠγησώ». Στὸ ἴδιο περιοδικὸ δημοσιεύουν καὶ οἱ δύο ποιήματα μετὰ τὸ ψευδώνυμο Λόεγγριν ὁ Γιώργος καὶ Siegfried ὁ Φῶτος.

Στὴν Ἰένα, τὸ ἴδιο καλοκαίρι ὁ Σκληρὸς γνωρίζει καὶ τὸ Νικόλαο Πολίτη, τὸν ὁποῖο καὶ ἐπισκέπτεται κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου ὅταν πηγαίνει ἓνα ταξίδι στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τότε χρονολογοῦνται καὶ οἱ στενότερες σχέσεις τοῦ Σκληροῦ μετὰ τὴν οἰκογένεια Πολίτη. Μαρτυρίες γιὰ τὶς σχέσεις αὐτὲς καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξε ἡ οἰκογένεια Πολίτη γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ τακτοποίηση καὶ τὴν «κοινωνικὴ ἀποκατάσταση» τοῦ Σκληροῦ βρίσκουμε καὶ στὰ γράμματα τοῦ ἴδιου τοῦ Σκληροῦ— «[...] ἰδίως γράψε τῆς μαμᾶς σου τὰ θερμὰ μου εὐχαριστήρια καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν τόσο εὐγενικὰ φροντίδα της γιὰ μένα»⁶ — ἀλλὰ κυρίως στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἔστειλε ἡ Μαρία Πολίτη στὰ παιδιά της ὅσο βρίσκονταν στὴ Γερμανία.⁷ Οἱ πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἐπι-

5. Βιογραφικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος, ἐπιμ. Γ. Ν. Τασοῦδη, Ἀθ. 1970, σ. 56. Ὁ Χρυσάνθος γνώριζε τὸ Σκληρὸ ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, ὅπου εἶχε γεννηθεῖ ὁ τελευταῖος. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἐξάλλου ἦταν συνδεδεμένος καὶ μετὰ τὸν πατέρα τοῦ Σκληροῦ, Ἠλία Κωνσταντινίδη (βλ. στὸ ἴδιο, σ. 45, 46, 98 224) κι ἐγνώριζε καὶ τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο Κωνσταντινίδη, ἔμπορο, καθὼς γράφει, στὸ Βλαδιβοστόκ (στὸ ἴδιο, σ. 46).

6. Βλ. ἐδῶ, σ. 42.

7. Τὰ γράμματα τῆς Μαρίας Πολίτη πρὸς τὸ Γιώργο Πολίτη βρίσκονται στὸ ἴδιο ἀρχεῖο τοῦ Γ. Ν. Πολίτη καὶ τὸ περιεχόμενό τους παρέχει πολὺτιμες εἰδήσεις γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Καὶ πάλι εὐχαριστῶ τὸν Ἀλέξη Πολίτη

στολὲς αὐτὲς εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμες ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς τὶς δυσκολίες ποὺ καθόρισαν, ὅπως εἶπαμε καὶ πιὸ πάνω, τὴν πορεία τῆς συγγραφικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσης τοῦ Σκληροῦ ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διαπιστώσει τὶς συγκεκριμένες δυνατότητες ποὺ μπορούσαν νὰ τοῦ προσφέρουν οἱ τότε ἀθηναϊκὲς συνθήκες.

Τὸ χειμῶνα τοῦ 1908 - 1909 ἡ ἐπαφὴ τοῦ Σκληροῦ μὲ τὸ Γιώργο καὶ τὸ Φῶτο Πολίτη εἶναι πολὺ στενὴ μιὰ καὶ μένουν κι οἱ τρεῖς στὴν Ἰένα κι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ βλέπονται συχνά. Ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1909 ὁ Γιώργος κι ὁ Φῶτος μαζί μὲ τὸ Γιάννη Ἀποστολάκη θὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ Βερολίνο καὶ ἡ ἐπαφὴ μαζί του θὰ γίνεῖ ὅπωςδὴποτε δυσκολότερη. Τὸν πρῶτο χρόνο τῆς φιλίας—εἶναι ἡ χρονιά ποὺ ὁ Σκληρὸς ἐτοιμάζεται νὰ δώσει ἐξετάσεις κι ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ ἀγωνία τῆς κατοπινῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξασφάλισης— ἡ Μαρία Πολίτη στέλνει χαιρετίσματα καὶ ρωτᾷ πολὺ συχνά γι' αὐτόν· ἀκόμη σπουδαιότερο, ὥστόσο, φαίνεται πὼς κι ἡ ἴδια ἔχει κατακτηθεῖ ἀπὸ τὴ σοβαρότητα του καὶ τὴν ἔλκυστικὴ του προσωπικότητα καὶ γι' αὐτὸ ρωτᾷ ἐπανειλημμένα (μήπως θὰ πάει καὶ αὐτὸς εἰς τὸ Βερολίνον), πόλη ποὺ τῆς προκαλεῖ μεγάλη ἀνησυχία. Στις 5 Αὐγούστου 1909—Σκληρὸς ἔχει πάρει πιὰ τὸ δίπλωμά του— γράφει στὸ Γιώργο: «Εἰς τὸν κ. Κωνσταντινίδη νὰ εἰπῆς τοὺς χαιρετισμούς μου καὶ τὰς συγχαρητηρίους εὐχάς μου. Τί σκέπτεται νὰ κάνῃ τώρα; θὰ μείνῃ ἀκόμα στὴ Γένα; ἢ θὰ πάῃ εἰς κανένα ἄλλο μέρος τῆς Γερμανίας; Μήπως στὸ Βερολίνο; Πολὺ θὰ χαρῶ...».⁸ Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1909 ὁ Σκληρὸς βρίσκεται στὸ Βερολίνο: «Εἶδα πὼς εἶχατε τὸν Κωνσταντινίδη αὐτοῦ, δὲν ἀμφιβάλλω πὼς θὰ περάσατε ὥραια τοῖς ἡμέραις αὐταῖς· διότι ξέρω πὼς τὸν ἀγαπᾶτε καὶ συμφωνεῖτε μαζί του πολὺ».⁹ Οἱ συζητήσεις καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν τακτοποίηση του συνεχίζονται ὅλο τὸ χειμῶνα κι οἱ δύο Πολίτηδες ζητοῦν νὰ λύσουν μὲ κάθε τρόπο τὸ πρόβλημα τοῦ φίλου τους: ἕνας καλὸς γάμος θὰ ἦταν ὅπωςδὴποτε κάποια διέξοδος: «Τί γίνεται ὁ Κωνσταντινίδης» γράφει ἡ Μαρία Πολίτη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1910, «πρὸ καιροῦ μοῦ εἶχε γράψει ὁ Φῶτος νὰ τοῦ εὔρω μιὰ νύφη· ἔβαλα λοιπὸν μία εἰς τὸν νοῦν μου πολὺ καλὴ καὶ μὲ καλὴ προῖκα. Γιὰ τοῦτο λοιπὸν ἐρωτῶ, τί γίνεται; καὶ πότε σκέπτεται νὰ ἔλθῃ ἐδῶ;...».¹⁰

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1910 ὁ Νικόλαος Πολίτης πηγαίνει μαζί μὲ τὴ γυναίκα του στὴ Γερμανία νὰ δεῖ τοὺς γιούς του. Στὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς

ποῦ μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ τὰ διαβάσω καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιήσω γιὰ τούτη τὴν ἔκδοση.

8. Γράμμα τῆς Μαρίας Πολίτη, χρονολογημένο 5 Αὐγούστου 1909.

9. Γράμμα τῆς ἴδιας, χρονολογημένο 11 Νοεμβρίου 1909.

10. Γράμμα τῆς ἴδιας, χρονολογημένο 18 Ἰανουαρίου 1910.

του ζεύγους Πολίτη στη Γερμανία —ό Σκληρός έχει ήδη φύγει απ' την αρχή του καλοκαιριού για τη Ρωσία— φαίνεται πώς οι συζητήσεις για μιαν ένδεχόμενη εγκατάσταση του Σκληρού στην Αθήνα παίρνουν πιο συγκεκριμένη μορφή. Από το περιεχόμενο των γραμμάτων που δημοσιεύονται εδώ είναι φανερό πώς ο Γιώργος Πολίτης έχει πληροφορήσει το Σκληρό σχετικά με την πρόθεση των γονιών του να φροντίσουν να του βρουν μιὰ δουλειά στην Αθήνα. Η επιθυμία του Σκληρού να εγκατασταθεί στην Αθήνα, όπως φαίνεται από τις επιστολές, είναι πολύ μεγάλη και το θέμα αυτό επανέρχεται όπως βλέπουμε, επίμονα σ' όλα τα γράμματα. Η Μαρία Πολίτη αρχίζει τις ενέργειες άμέσως μετά την επιστροφή της στην Αθήνα, οι οποίες ωστόσο δεν καρποφορούν παρά το κύρος και τις γνωριμίες που έχει ή οικόγενεια Πολίτη στην Αθήνα. Αρχίζει τις προσπάθειές της από την κλινική του Γερουλάνου αλλά γράφει στις 8 Σεπτεμβρίου του 1910: «Δυστυχώς ούτε σήμερα εύρισκομαι εις θέσιν να σου γράψω τίποτε θετικόν για τον Κωνσταντινίδη. Η κυρία Λαμπρίδου¹¹ είχε την καλωσύνην να πάη εις την κλινική του Γερουλάνου δυο-τρεις φοραίς[...] Δυστυχώς λείπει και ο Γερουλάνος, εις τον όποιον μπορούσε να πάη ο μπαμπάς σου να τον παρακαλέση. Τέλος, θα προσπαθήσουμε όσο μάς είναι δυνατόν και αν πετύχαμε τίποτε θα ευχαριστηθούμε περισσότερο από έσέ.» Μετά την άποτυχία στην κλινική του Γερουλάνου στρέφεται προς τον Ευαγγελισμό: «χθές έπηγα επίτηδες εις τον Ευαγγελισμό για να ρωτήσω. Λοιπόν παιδί μου σου λέγω ότι και δύσκολο πολύ είναι να μπή εκεί μέσα και ο μισθός ελάχιστος.»¹² Στο ίδιο γράμμα προτείνει και τη θέση γραμματέως στην Μητρόπολη, την όποία άρνείται κατηγορηματικά ο Σκληρός, όπως βλέπουμε στο τρίτο γράμμα που δημοσιεύεται εδώ.¹³ Μια άλλη ιδέα είναι του στρατιωτικού γιατρού: «(...) έντός όλίγου θα γίνη διαγωνισμός δια στρατιωτικούς ιατρούς (...) θα έχη αν δεν άπατώμαι 120 δρχ. τον μήνα. Πρέπει όμως να προμηθευθεί πιστοποιητικόν πώς έχει ηλικίαν 26 - 27 έτων (...).»¹⁴ Κι αυτό το σχέδιο ωστόσο ναυαγεί: ο Σκληρός άλλωστε είναι

11. Σόζυγος του λόγιου Ιωάννη Λαμπρίδη και μητέρα της φιλοσόφου Έλλης Λαμπρίδη.

12. Γράμμα της Μαρίας Πολίτη, χρονολογημένο 21 Σεπτεμβρίου 1910. Ένδιαφέρουσες πληροφορίες για την κατάσταση του ιατρικού επαγγέλματος στην Αθήνα μάς δίνει η συνέχεια της επιστολής: «[...] πρώτα πρώτα πρέπει να πάη ως ύποβοηθος δωρεάν για 4-5 μήνας. Έπειτα βοηθός με 60 - 70 δρχ. τον μήνα. Έννοεις ότι με όλην την έξευτελιστικότητα των μισθών είναι χιλιάδες γιατρουδιών που ζητούν θέσεις και οι όποιοι έχουν χίλια δυο μέσα. Έντελώς άπελπισία. Όσοι έχουν ιδιωτικές κλινικές έχουν τους βοηθούς των, αλλά και εκείνοι γλισχρότατα πληρωμένοι. Οι περισσότερες κλινικές δέν πάνε καλά».

13. Βλ. εδώ, σ. 42.

14. Γράμμα της ίδιας, χρονολογημένο 26 Σεπτεμβρίου 1910.

πιὰ τριανταδύο χρονῶν. Ἡ ἀπογοήτευση τῆς Μαρίας Πολίτη εἶναι μεγάλη ὅταν βλέπει πιὰ πὼς οἱ προσπάθειές της δὲν καταλήγουν πουθενά: «Πολὺ λυποῦμαι ὅπου δὲν κατωρθώσαμε τίποτα γιὰ τὸν καυμένο τὸν Κωνσταντινίδη. Καὶ γιὰ μᾶς θὰ ἦτο εὐχάριστον νὰ ἔμενε εἰς τὰς Ἀθήνας, διότι καὶ τώρα πού λείπετε θὰ εἶχα ἕναν ἄνθρωπον νὰ μιλάω γιὰ σᾶς καὶ σεῖς πάλιν ὅταν θὰ εἴσθε ἐδῶ, θὰ εἶχατε ἕναν φίλον καλὸν καὶ εἰλικρινῆ καὶ ὁ ὁποῖος θὰ σᾶς ὄφελουσε εἰς πολλὰ».¹⁵

*
* *

Τὸ θέμα τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ οἰκονομικῆς τακτοποίησης τοῦ Σκληροῦ ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμε, ἕναν ἀπὸ τοὺς κύριους ἄξονες τῶν τεσσάρων πρώτων γραμμάτων πού στέλνει στὸ Γιώργο Πολίτη. Ἡ ὑπόλοιπη θεματολογία τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ὅπωςδήποτε πιὸ ἀδύνατη ἀπ' ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς νὰ βρεῖ σὲ μιὰ τέτοια ἀλληλογραφία. Ἄν ἐπιχειρήσουμε, λοιπόν, μιὰ ἐννοιολογικὴ διαίρεση τοῦ ὑπόλοιπου περιεχόμενου τῶν γραμμάτων θὰ βροῦμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τέσσερις ἐνότητες θεμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἢ γιὰ τὰ ὁποῖα ζητάει πληροφορίες. Ἡ πρώτη συνιστᾷ μιὰν ἀναλυτικὴ ἐκθεση τῶν ἀπόψεών του σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ φωτισμένου ἀτόμου, τοῦ «ἥρωα», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, μέσα στῆ σύγχρονη κοινωνία κι ἰδιαίτερα τὴν ἐλληνικὴ. Ἡ δευτέρη ἀφορᾷ στὰ πολιτικοκοινωνικὰ γεγονότα τόσο τὰ εὐρωπαϊκὰ ὅσο καὶ τὰ ἐλληνικὰ. Ἡ τρίτη, μᾶλλον περιορισμένη, ἀναφέρεται στὴν πορεία τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος κι ἡ τέταρτη στὶς προσωπικὲς του σχέσεις. Μιλώντας, λοιπόν, γιὰ ἀδύνατη θεματολογία ἐννοῶ συγκεκριμένα ὅτι ἀπὸ τὴν πραγματολογικὴ πλευρὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ζητημάτων πού θίγει δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ πλῆθος τῶν γεγονότων πού ἔχουν συμβεῖ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ πλευρὰ, ἢ θεμελίωση τῶν ἀπόψεων πού ἐπιχειρεῖ δὲν ἔχει οὔτε τὴ μεθοδολογικὴ αὐστηρότητα πού ὑπάρχει στὰ ἄρθρα του, οὔτε τὰ «μαρξιστικὰ» στοιχεῖα πού ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ἀνάλυσής του.

Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ πρέπει βέβαια νὰ ὀφείλεται ὡς ἕνα μεγάλο βαθμὸ στὸ ἄγχος πού τοῦ προκαλοῦν τὰ προσωπικὰ του προβλήματα, στὴν παραμονὴ του σ' ἕνα τόπο ὅπου οἱ εἰδήσεις πού τοῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι λιγοστές, καὶ στὸ ὅτι ὁ παραλήπτης τῶν ἐπιστολῶν του κι οἱ φίλοι του ὄντας κι αὐτοὶ μακριὰ ἀπ' τὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουν τὴ γοργὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καὶ νὰ τοῦ μεταφέρουν τὸ κλίμα πού ἐπικρατεῖ ἐκεῖ.

Ὡς πρὸς τὴν πρώτη θεματολογικὴ ἐνότητα πού ἐξαντλεῖται οὐσιαστικὰ στὸ πρῶτο γράμμα καὶ πού ἀναφέρεται στὸ πρόβλημα τῆς σύνδεσης τῆς θεωρίας μὲ τὴν πράξη, σύνδεσης ἀπαραίτητης, κατὰ τὸ Σκληρό,

15. Γράμμα τῆς ἴδιας, χρονολογημένο 29 Ὀκτωβρίου 1910.

για τη δημιουργία ενός επαναστάτη ή ενός «ήρωα», εκείνο που κυρίως ξενίζει είναι η χρησιμοποίηση του τελευταίου αυτού όρου από το μαρξιστή Σκληρό. Είναι φανερό βέβαια ότι τον μεταχειρίζεται αναφερόμενος στον όρο που υιοθετεί ο Γιώργος Πολίτης στο δικό του γράμμα και που αποτελεί άλλη μιάν ένδειξη, στις τόσες, του νιτσεικού κλίματος, απ' το οποίο δεν έχει ακόμη κατορθώσει να ξεφύγει ο κύκλος εκείνος των Έλλήνων διανοουμένων. Έντούτοις, το βάρος της ανάλυσης του Σκληρού, που δεν έχει καμιά σχέση μ' αυτό το κλίμα, πέφτει στην περιγραφή των ειδικών χαρακτηριστικών του «ήρωα», χαρακτηριστικών ως ένα πολύ μεγάλο βαθμό ψυχολογικών. Η κοινωνική διάσταση του προβλήματος υπάρχει, βέβαια, αλλά πολύ λιγότερο υπογραμμισμένη απ' όσο θα περίμενε κανείς έχοντας υπόψη τον τρόπο, με τον οποίο προσεγγίζει παρόμοια θέματα στα πρόσφατα γραφτά του, τρόπο που αποκλείει σχεδόν κάθε άλλη πηγή της ανθρώπινης δράσης εκτός από τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Βέβαια, στο γράμμα του αναφέρεται και σ' αυτές τις συνθήκες αλλά κατά τρόπο έντελώς παρεκβατικό: είναι τα σημεία όπου αναζητάει τις αιτίες για την έλλειψη ενός τέτοιου «ήρωα» στην ελληνική κοινωνία. Χωρίς να μπαίνει σε λεπτομέρειες μιλάει χαρακτηριστικά για «τέκνα τυχοδιωκτικής, εκτάκτως ατομιστικής κοινωνίας» και όμολογεί ότι «πλούσια χαρίσματα ψυχής, μυαλού και χαρακτήρος αδύνατο να δώσει μονομιᾶς το σάπιο περιβάλλον μας».¹⁶

Τέτοιες τάσεις που φανερώνουν κάποια μεθοδολογική σύγχυση υπάρχουν κυρίως στο μεταγενέστερο έργο του. Το περιεχόμενο της επιστολής που έχουμε στα χέρια μας θα μπορούσε, όμως, να ενισχύσει την άποψη ότι ήδη από την εποχή της Γερμανίας, στη σκέψη του Σκληρού υπάρχουν τα σπέρματα μιας μεταγενέστερης ιδεολογικής στροφής που εκφράζεται και στο επίπεδο της θεωρητικής ανάλυσης και στο επίπεδο της πολιτικής επιλογής. Η άποψη αυτή για το κατοπινό του έργο στοιχειοθετείται κυρίως με βάση τα «Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού» (Αλεξάνδρεια, 1919), όπου εκείνο που του καταλογίζουν είναι τόσο η θεωρητική απομάκρυνση από το μαρξισμό όσο και η πολιτική αποδοχή του βενιζελισμού.

Έντούτοις, ως προς τη θεωρητική στάση τα ρήγματα που υπάρχουν στη μεθοδολογία του, δεν πιστεύω πως εξαφανίζονται το κύριο σύστημα σκέψης που ακολουθεί και που αποτελεί τη ραχοκοκαλιά των κειμένων του. Και το σύστημα αυτό παραμένει πάντοτε ή σχηματική εκείνη μαρξιστική ανάλυση που υπάρχει και στο «Κοινωνικό μας ζήτημα». Ως προς την πολιτική επιλογή που απορρέει από αυτή την

16. Βλ. έδω, σελ. 39.

ἀνάλυση, ὑπάρχει ὅπωςδῆποτε μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ γραφόμενά του πρὶν τὸ 1910 καὶ μετὰ τὸ 1914. Ὡστόσο, ἡ ἀντίφαση αὐτὴ δὲν παίρνει τὴ μορφή τῆς ὀριστικῆς ἀπόρριψης τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν ὅπως στὴν περίπτωση ὀρισμένων ὁπαδῶν του, π.χ. τοῦ Δελμούζου ἢ τοῦ Φώτου Πολίτη. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίφαση καὶ τὴν ἰδεολογικὴ «ἀσυνέπεια» ποὺ ἐκφράζει ἡ μερίδα ἐκείνη τοῦ διεθνοῦς σοσιαλιστικοῦ κινήματος ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς ρεφορμιστικὲς ἀρχὲς τῆς δευτέρας Διεθνοῦς, ὅπως διαμορφώνονται κυρίως μετὰ τὸ 1914 καὶ μὲ τὶς ὁποῖες ταυτίζεται ὁ Σκληρός. Μποροῦμε, δηλαδή, νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πορεία ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι σχηματικὰ ἢ ἀκόλουθη: Ὁ Σκληρός ἐμπνέεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Πλεχάνωφ, ὁ ὁποῖος στὰ πρὶν ἀπὸ τὸν ἀ΄ παγκόσμιον πόλεμον χρόνια ἐκφράζει στὸ ἐπίπεδο τοῦ διεθνοῦς σοσιαλιστικοῦ κινήματος τὴ μαρξιστικὴ «ὀρθοδοξία». Μὲ τὴν κρίση ποὺ ξεσπάει στοὺς κόλπους τῆς δευτέρας Διεθνοῦς τὸ 1914, ὁ Σκληρός τόσο στὸ θέμα τοῦ πολέμου ὅσο καὶ ἀργότερα στὸ θέμα τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης υἱοθετεῖ καὶ πάλι τὶς θέσεις τοῦ Πλεχάνωφ. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ μεταγενέστερο ἔργο του θὰ δεχτεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ πολέμου καὶ θὰ καταδικάσει τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση. Ὅσο γιὰ τὶς γενικότερες ἀντιλήψεις του θὰ εἶναι καὶ πάλι ἀντίστοιχες μὲ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦν στὴ διεθνή Σοσιαλδημοκρατία. Ἔτσι, στὰ ἑλληνικὰ πλαίσια, δέχεται τὸ βενιζελισμό, γιὰ τὸν ὁποῖο πιστεύει ὄχι μόνον ὅτι ἀνταποκρίνεται στὶς ἐπιδιώξεις τῶν προοδευτικῶν ἀσπῶν ἀλλὰ κι ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ ἀνάλυση, θὰ ὀδηγήσει τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία στὸ προχωρημένο ἐκεῖνο στάδιο ποὺ θὰ ἐπιτρέψει τὴν παραπέρα σοσιαλιστικὴ ἀλλαγὴ.

Στὴν ἴδια ἐπιστολῇ, καὶ μέσα ἀπὸ τὴ μακροσκελῆ ἀνάπτυξη τῶν ἀποψεῶν του γιὰ τοὺς «ἥρωες», ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι στὴν παράγραφο ποὺ μιλάει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἔργο του, μεταχειρίζεται τὴ λέξη «ἐπαναστάτης»: «Ἐπερεκτιμᾶς πολὺ τὴν ἀξία μου καὶ φουσκωμένα βέβαια, βλέπεις τὸ «μεγάλο» μου δῆθεν ἔργο (...) Τὸ μεγαλεῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴ θετικὴ δημιουργικὴ ἐργασία καὶ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη τῶν προτεινομένων μεταρρυθμίσεων πρῶτα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπαναστάτη.»¹⁷ Καθὼς βγαίνει καθαρὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες προσωπικὲς του μαρτυρίες, ὁ Σκληρός ἐνῶ ἔδινε μεγάλη σημασία στὸ ἔργο ἐνὸς θεωρητικοῦ, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά πίστευε πὼς τὸ θεωρητικὸ ἔργο εἶναι ἀσήμαντο ὅταν δὲν μετατρέπεται σὲ ἐπαναστατικὴ δράση. Ὡστόσο, σ' αὐτὴ τὴ δράση δὲν μπόρεσε νὰ δοθεῖ ποτέ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸν καιρὸ ποὺ ἔμεινε στὴ Γερμανία ἐλάχιστα ἀναμείχθηκε πρακτικὰ στὴν πολιτικὴ σοσιαλιστικὴ δραστηριότητα τῶν ἐκεῖ φοιτητῶν παρὰ τὴ σημαντικὴ ἐπίδραση ποὺ

17. Βλ. ἐδῶ, σ. 37.

άσκησε ο ίδιος και τὸ ἔργο του στὴ διαμόρφωση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν τους ἐκείνη τὴν ἐποχὴ.¹⁸

Τὸ αἷτημα τῆς ἔνταξης τοῦ Σκληροῦ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δράση, αἷτημα καὶ τοῦ ἴδιου καὶ τῶν θαυμαστῶν του, πραγματοποιεῖται σὲ πολὺ μικρὸ βαθμὸ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1908-1909. Ὡστόσο κι ἡ ἐλάχιστη αὐτὴ συμμετοχὴ σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς δραστηριότητες παύει ἐντελῶς κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς διαμονῆς του στὴ Γερμανία. Τὴν ἀποχὴ αὐτὴ τοῦ Σκληροῦ, ὁ Χατζόπουλος τὴν ἀποδίδει ὄχι μόνο στὶς δυσμενεῖς συνθήκες τῆς ζωῆς του ἀλλὰ καὶ σὲ πολιτικούς λόγους, καταλογίζοντας του συγκεκριμένα αὐτὴ τὴν τάση πρὸς τὸ βενιζελισμό γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πρὸ πάνω. Ἄσχετα, ἐντούτοις, ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν τοῦ Σκληροῦ καὶ ἀπὸ τὶς διαφωνίες πού πράγματι ὑπῆρχαν ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸ Χατζόπουλο, γεγονός παραμένει ὅτι ἀπὸ τὸ 1909 καὶ πέρα ὁ Σκληρὸς δὲν ἔχει καμία δράση. Εἰδικότερα μάλιστα στὸ διάστημα 1909 - 1913 —περίοδο τῆς μέγιστης προσπάθειας πού καταβάλλει γιὰ νὰ τακτοποιηθεῖ οἰκονομικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ— δὲν κατορθώνει νὰ πραγματοποιήσει οὔτε τὸ ἕνα τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ δύο σκέλη πού συνθέτουν κατ' αὐτὸν τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα, δηλαδή τὴ θεωρητικὴ - συγγραφικὴ παραγωγή. Ἄπὸ τὸ 1913 κι ἔπειτα, ἡ δράση του στὴν Αἴγυπτο εἶναι μὲν πλούσια ἀλλ' εἶναι μόνο δράση διανοούμενου κι ὄχι ἐπαναστάτη οὔτε κἂν πολιτικοῦ. Ἡ σύνδεση τῆς θεωρίας μὲ τὴν πράξη ὅπως τὴν φαντάζεται στὸ γράμμα του πρὸς τὸ Γιώργο Πολίτη δὲν θὰ γίνει ποτέ. Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ κίνηση, ἔστω καὶ μὴ σοσιαλιστικὴ ὅπως τὴν ἐρμηνεύει ὁ Χατζόπουλος, εἶναι κλειστός. Καὶ τὸν κλείνουν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς ἐπιλογὲς πού τυχὸν κάνει ὁ Σκληρὸς, τὰ ἐμπόδια πού γεννοῦν οἱ συγκεκριμένες δυσκολίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τοῦτο, ἄλλωστε, τὸ ἀντιλαμβάνεται σὲ στιγμὲς νηφαλιότητος κι ὁ ἴδιος ὁ Χατζόπουλος, ὁ ὁποῖος παρὰ τὴν ἐπικριτικὴ του στάση γράφει ἤδη τὸ Μάιο τοῦ 1910: «Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ Σκληροῦ μοῦ στοίχισε πολὺ. Δὲν τὸν ἀδικῶ ὅμως γιατί τὸν ἀνάγκασαν λόγοι οἰκονομικοὶ καὶ ὑγείας μαζί».¹⁹ Καὶ λίγους μῆνες ἄργότερα ἐπαναλαμβάνει: «Ὁ Σκληρὸς οὔτε ξέρω πού βρίσκεται. Πρὸ καιροῦ ὁ κ. Πολίτης μοῦ ἔγραψε πὼς εἶναι σὲ κάποιο χωριὸ κοντὰ στὴ Μόσκα ζητώντας θεραπεία στὴ φύση. Εἶνε ὁ δυστυχῆς ἄρρωστος κι αὐτὸς εἶνε ὁ κυριότερος λόγος πού τραβήχτηκε ἀπὸ κάθε κίνηση».²⁰

18. Λεπτομέρειες γιὰ τὶς συλλογικὲς προσπάθειες τῶν σοσιαλιστῶν-δημοτικιστῶν τῆς Γερμανίας στὰ χρόνια 1908 - 1910, βλ. στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα, ὅ.π., σ. μγ' - μζ.

19. Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου. *Νέα Ἑστία* 62 (1967) 1616.

20. Στὸ ἴδιο, σ. 1746.

*
* *

Ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ συνιστοῦν τὴ δευτέρα θεματολογικὴ ἐνότητα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γ. Σκληροῦ στὸ Γ. Πολίτη, ἐκεῖνο ποὺ συγκρατεῖ περισσότερο τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη εἶναι ἡ ἐκκαθάριση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὴν ὁποία ζητᾶει πληροφορίες ὁ Σκληρὸς στὸ πρῶτο τοῦ γράμμα, στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου, δηλαδὴ, τοῦ 1910. Τὸ θέμα, ὡστόσο, ἔχει ἤδη συνταράξει τὴν κοινὴ γνώμη ἀπὸ τὸ χειμῶνα τοῦ ἴδιου χρόνου.

Τὴν ἐκκαθάριση τὴν εἰσηγεῖται ὁ Ἀνδρέας Παναγιωτόπουλος, παλιὸ μέλος τῆς ὁμάδας τῶν «Ἰαπώνων» καὶ ὑπουργὸς Παιδείας τῆς κυβέρνησης Στέφανου Δραγούμη ποὺ ἔχει σχηματιστεῖ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1910. Ἡ κυβέρνηση Δραγούμη διαδέχεται τὴν κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, εἶναι, δηλαδὴ, ἡ δευτέρη κυβέρνηση μετὰ τὸ κίνημα τοῦ Γουδί, κι ἐξακολουθεῖ φυσικὰ νὰ ἐνεργεῖ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν αἰτημάτων ποὺ ἔχει ὑποβάλλει ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος. Βάζοντας, ὡστόσο, σὲ δευτέρη μοῖρα τὸ κύριο αἶτημα τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου ποὺ ἦταν ἡ ἐκκαθάριση τοῦ στρατοῦ, συντάσσει σχέδια νόμων, ποὺ ψηφίζονται ἄλλωστε σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, γιὰ ἐκκαθάριση τοῦ Δικαστικοῦ Σώματος, τῶν Ὑπουργείων, τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου, τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου καὶ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἔτσι, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1910, ἡ κυβέρνηση Δραγούμη ἀποφασίζει σύμφωνα με τὸ νόμο ΓΨΛΑ' τῆς 31ης Μαρτίου 1910 «περὶ ἐκκαθαρίσεως τοῦ Πανεπιστημίου» νὰ ἀπομακρύνει δεκαεπτὰ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τὶς ἔδρες τους.²¹

Δύο ἀκόμη πολιτικὰ γεγονότα ἀναφέρει ὁ Σκληρὸς στὶς ἐπιστολές του: Τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς θὰ ἔχει πληροφορίες ἀπὸ τὶς ρωσικὲς ἐφημερίδες, ἀπόδειξη ὅτι δὲν ζητᾶει εἰδήσεις ἀλλὰ τὴ γνώμη τοῦ Νικολάου Πολίτη, καὶ τὰ γεγονότα τῆς Πορτογαλίας.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ξεσπάει στὴν Πορτογαλία στρατιωτικὸ κίνημα τὸ ὁποῖο ἀνατρέπει τὸ βασιλεῖα Μανουέλ Β' καὶ ἐγκαθιδρύει τὴ δημοκρατία στὴ χώρα. Καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σκληροῦ, ὁ Γιώργος Πολίτης τοῦ ζητᾶει κάποια ἐρμηνεῖα γ' αὐτὰ τὰ γεγονότα, πράγμα φυσικὸ ἂν σκεφτεῖ κανεὶς πὼς ἡ πορτογαλικὴ Δημοκρατία εἶναι ἡ δευτέρη μετὰ τὴ γαλλικὴ ποὺ ἐγκαθιδρύεται στὴν Εὐρώπη. Ὁ Σκληρὸς δὲν ἀπαντᾶει στὸ σχετικὸ ἐρώτημα λέγοντας ὅτι τοῦ λείπουν

21. Ἀναφορὰ στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ περιστατικὸ τῆς ἐλληνικῆς πανεπιστημιακῆς ζωῆς ποὺ σχετίζεται μετὰ τὸ ἱστορικὸ τῶν κυβερνητικῶν παρεμβάσεων στὰ πανεπιστημιακὰ πράγματα, δὲν ὑπάρχει ἀπὸ ὅσο ξέρω σὲ καμία πολιτικὴ ἱστορία ἢ ἱστορία τῆς παιδείας μας. Τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς σχετικῆς ἐρευνας ποὺ τὸ ἐνθουσιασμός μου ἔδωσαν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Σκληροῦ θὰ δημοσιευτοῦν σύντομα σὲ ξεχωριστὴ ἐργασία.

οί συγκεκριμένες πληροφορίες.

*
* *

Τὸ ζήτημα τῆς πορείας τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος καλύπτει ἐλάχιστο μέρος τούτης τῆς ἀλληλογραφίας. Τὸ πράγμα εἶναι λίγο περίεργο ὄχι μόνο γιατί ὁ Σκληρὸς καὶ ὁ Γ. Πολίτης εἶναι ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν σημαντικὰ παρέμβει στὴν μέχρι τότε δημοτικιστικὴ κίνηση ἀλλὰ καὶ γιατί τὸ ἴδιο τὸ κίνημα ἔχει σημειώσει στὸ μεταξύ ὀρισμένους σημαντικοὺς σταθμοὺς στὴν ἐξέλιξή του (ἴδρυση τῆς Φοιτητικῆς Συντροφιάς, Φεβρουάριος 1910, ἴδρυση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, Μάιος 1910). Ὅπως κι ἂν εἶναι, οἱ μοναδικές φορές ποὺ ὁ Σκληρὸς μνημονεύει τὸ θέμα εἶναι στὸ δεύτερο γράμμα του, ὅταν ρωτᾶει νέα γιὰ τὸν «Νουμᾶ» κι ὅταν ἀναγγέλλει στὸν Γ. Πολίτη ὅτι ἔλαβε «κάμποσα φύλλα νέου σοσιαλιστικοῦ φύλλου «Ἐργάτης» γραμμένου σὲ δημοτικὴ». Γιὰ τὸ «Νουμᾶ» ὁ τόνος του εἶναι ἐλαφρὰ εἰρωνικός: «Πῶς πάει ὁ Νουμᾶς; Τί κοῦρσο βαστᾶ;» Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς τὸ περιοδικὸ μολονότι φιλοξένησε πρόθυμα τὸ κήρυγμά του καθὼς καὶ τὶς συζητήσεις ποὺ προκάλεσε τὸ βιβλίον του, δὲν πῆρε ποτὲ τὸ ἴδιο, σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, σαφῆ θέση ἀπέναντι στὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε ὁ Σκληρὸς, τόσο τῆς μαρξιστικῆς θεώρησης τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ὅσο καὶ τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι ὁ Σκληρὸς προσάπτει, μὲ τὸν εἰρωνικὸ αὐτὸ τόνο, στὸν «Νουμᾶ» τὴν ἔλλειψη ἀποκρυσταλλωμένης «γραμμῆς» ποὺ παρουσιάζει καὶ τὴ συνεχῆ ταλάντευση ποὺ ἐπιδεικνύει ὡς τότε στὶς πολιτικές του ἀντιλήψεις. Τὴν ἐποχὴ, ὡστόσο, ποὺ γράφει τὸ γράμμα αὐτὸ ὁ Σκληρὸς (Ὀκτώβριος 1910) ἀδικεῖ λίγο τὸ «Νουμᾶ». Τὸ περιοδικὸ ἔχει πιά υἱοθετήσει ὀρισμένες σαφέστερες πολιτικές ἀπόψεις καὶ ἀρθρογραφεῖ ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τοῦ Βενιζέλου. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ «Νουμᾶς» ἔχει μόλις ἀλλάξει σχῆμα—παίρνει τὸ μεσαῖο σχῆμα ποὺ θὰ κρατήσει πιά ὡς τὸ τέλος τῆς ἐκδόσής του, τὸ 1932— καὶ τὴ θέση τοῦ ἀρχισυντάκτη του, ἀναλαμβάνει ὁ Κώστας Παρορίτης.

Τὸ σοσιαλιστικὸ φύλλο «γραμμένο στὴ δημοτικὴ», ποὺ ἀναφέρει στὸ ἴδιο γράμμα ὁ Σκληρὸς εἶναι ἡ ἐφημερίδα «Ἐργάτης», «ὄργανο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου Τουρκίας» ποὺ βγαίνει δυὸ φορές τὸ μῆνα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἐφημερίδα πρωτοκυκλοφορεῖ στὶς 28 Μαΐου τοῦ 1910 καὶ ἡ ἐκδοση τῆς σταματᾶ στὸ δωδέκατο φύλλο, στὶς 5 Δεκεμβρίου 1910. Συντάκτες τῆς εἶναι ὁ Νίκος Γιαννιὸς κι ὁ Στέφανος Παπαδόπουλος ποὺ ἔχουν πρωτοστατήσει καὶ στὴν ἴδρυση τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου στὴν Κωνσταντινούπολη (1909) Μὲ τὸ Κέντρο αὐτὸ διατηροῦσαν σχέσεις σοσιαλιστικῆς ὁμάδας ἀπὸ τὶς διάφορες ἐθνικῆς κοινότητες ποὺ βρίσκονται στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἀρμένιοι, Ἑβραῖοι, Τοῦρκοι, Βούλγαροι καὶ

Ἑλληνες.²²

* * *

Τὰ πρόσωπα πού μνημονεύει στὰ γράμματά του ὁ Σκληρὸς — Ἀλέκος Δελμοῦζος, Κώστας Χατζόπουλος, Γιάννης Ἀποστολάκης, Φῶτος Πολίτης, Δημήτρης Γληνὸς καὶ Δημήτρης Χρόνης — εἶναι ὅλοι ἄνθρωποι, τοὺς ὁποίους συνάντησε στὴ Γερμανία ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1907-1909 καὶ οἱ ὁποῖοι μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἴδιο εἶχαν στενὰ συνδεθεῖ μεταξύ τους. Στὰ τέλη τοῦ 1910, ὥστόσο, ὅταν ὁ Σκληρὸς γράφει ζητώντας νέα τους, οἱ στενὲς αὐτὲς σχέσεις ἔχουν πιά χαλαρώσει. Οἱ διάφοροι σύνδεσμοι καὶ οἱ ὁμάδες πού εἶχαν ἀποπειραθεῖ νὰ συστήσουν, μὲ στόχους πού ἀναφέρονταν στὰ δημοτικιστικὰ καὶ σοσιαλιστικὰ ἰδεώδη τους, ἔχουν διαλυθεῖ. Οἱ μόνοι πού ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται μαζί — ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1910 ἐγκαθίστανται στὸ Βερολίνο — εἶναι ὁ Γιώργος καὶ ὁ Φῶτος Πολίτης κι ὁ Γ. Ἀποστολάκης. Ὁ Κ. Χατζόπουλος μένει στὸ Μόναχο, ὁ Δ. Γληνὸς κι ὁ Δ. Χρόνης στὴν Ἰένα κι ὁ Ἀ. Δελμοῦζος ἔχει γυρίσει στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1908.

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1910, ὁ Δελμοῦζος εἶναι τριάντα χρονῶν καὶ βρίσκεται στὸ Βόλο, ὅπου ἔχει διοριστεῖ διευθυντὴς τοῦ ἐκεῖ Παρθεναγωγείου ἀπὸ τὸ χειμῶνα τοῦ 1908. Τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἔχει ἀναλάβει μετὰ ἀπὸ σύσταση τοῦ Νικολάου Πολίτη σὲ μέλη τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῆς πόλης. Οἱ σχέσεις του μὲ τὴν οἰκογένεια Πολίτη χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Φώτου καὶ τοῦ Γιώργου στὴ Γερμανία. Τὸ Σκληρὸ τὸν συναντᾷ στὴ Ἰένα. Ἡ γνωριμία αὐτὴ σημαδεύει τὴ ζωὴ του ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος: «Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ γνώρισα στὴν Ἰένα ἕναν ἄνθρωπο πού σημείωσε σταθμὸ στὴ ζωὴ μου: τὸ Σκληρὸ».²³ Στὴν ἀρχὴ δέχεται ἀνεπιφύλακτα καὶ μ' ἐνθουσιασμό τὸ σύστημα ἰδεῶν τοῦ Σκληροῦ, τὸ ὁποῖο, ὥστόσο, ἀπορρίπτει μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα.

Τὴν ἐποχὴ, λοιπόν, πού ὁ Σκληρὸς ζητᾷ νὰ μάθει γι' αὐτόν, ὁ Δελμοῦζος ἔχει πιά δημόσια καὶ ρητὰ διαχωρίσει τὴ θέση του ἀπὸ τὸ Σκληρὸ καὶ τὶς ἀπόψεις του. Συγκεκριμένα, σὲ δύο διαλέξεις πού εἶχε κάνει ἤδη τὸ χειμῶνα τοῦ 1909 στὸ Ἐργατικὸ Κέντρο τοῦ Βόλου μὲ θέμα τὸ βιβλίον τοῦ φίλου του, ὁ Δελμοῦζος εἶχε τοποθετηθεῖ ἐντελῶς ἀρνητικὰ ἀπέναντί του.²⁴ Ἄραγε, ὁ Σκληρὸς νὰ τὸ ἀγνοεῖ;

22. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. στὸ Ἄ β. Μ π ε ν α ρ ὀ γ ι α, Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἐλληνικοῦ προλεταριάτου, Ἀθήνα 1975, σ. 59 - 60 καὶ Κ. Μ ο σ κ ῶ φ, Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα, 1830 - 1909, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 258.

23. Ἄ λ. Δ ε λ μ ο ῦ ζ ο υ, Μελέτες καὶ Πάρεργα Β', Ἀθ. 1958, σ. 441.

24. Βλ. Τὴν ἀπολογία τοῦ Ἀ. Δελμοῦζου στὸ Ἡ δίκη τοῦ Ναυπλίου (16-28 Ἀπριλίου 1914) στενογραφημένα πρακτικά, Ἀθ. 1915, σ. 305 - 306: «Ἡ δευτέρα καὶ τρίτη

Τὴν ἴδια περίοδο, ὁ Κ. Χατζόπουλος βρίσκεται πάντα στὸ Μόναχο, ὅπου ἔχει ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ 1900. Ἡ ἀναζήτηση στοιχείων σχετικά μὲ τις συγκεκριμένες ἀσχολίες του τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1910, ὅταν, δηλαδή, ρωτᾷ γι' αὐτὸν ὁ Σκληρός, μὲ ὁδήγησε γι' ἄλλη μιὰ φορά στὴν πολυτιμη πηγὴ πὺ ἀποτελεῖ ἡ δημοσιευμένη ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Νίκο Γιαννιό. Εἶναι φανερὸ ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ἀχρονολόγητη μὲν, πὺ τοποθετεῖται, ὅμως στὰ τέλη Ἰουνίου μὲ ἀρχὲς Ἰουλίου τοῦ 1910, ὅτι ὁ Χατζόπουλος βρίσκεται σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸ Γιαννιό γιὰ νὰ ἐκπροσωπήσει ἐνδεχόμενα τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο τῆς Κωνσταντινούπολης στὸ 8ο Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Συνέδριο πὺ πρόκειται νὰ γίνεῖ στὴν Κοπεγχάγη στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ 1910. Συγκεκριμένα, ὁ Χατζόπουλος ἀπαντώντας προφανῶς σὲ σχετικὴ πρόταση τοῦ Γιαννιοῦ, γράφει: «Ἄν μὲ εἰδοποιούσατε ἔγκαιρα πὺ εἶχατε τὴν ἐπιθυμία νὰ σᾶς ἀντιπροσωπέσω στὴ Κοπενάγη θὰ πῆγαινα μὲ κάθε τρόπο. Τὸ ποθοῦσα νὰ πάω καὶ σὰν ἰδιώτης[...].»²⁵ Συνέχεια στὴ συζήτηση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει στὰ ἐπόμενα γράμματα τοῦ Χατζόπουλου οὔτε καμία νύξη μεταγενέστερη γιὰ τυχὸν παρουσία του στὸ συνέδριο αὐτὸ τῆς Διεθνούς. Τὸ λογικὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ὁδηγοῦν οἱ ἀλληλογραφικὲς μαρτυρίες εἶναι ὅτι ὁ Χατζόπουλος δὲν πῆγε στὴν Κοπεγχάγη. Ὁ Γ. Κορδάτος, ὡστόσο, μᾶς πληροφορεῖ κατηγορηματικὰ γιὰ τὸ ἀντίθετο, γράφοντας ὅτι «στὸ σοσιαλιστικὸ συνέδριο τῆς Κοπεγχάγης (Αὐγούστος 1910) πῆρε μέρος τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο τῆς Πόλης μὲ ἀντιπροσώπους του τὸν Κώστα Χατζόπουλο καὶ τὸ Γ. Κίρκωφ (βούλγαρο σοσιαλιστῆ)».²⁶

Ἡ βεβαίωση τοῦ Γ. Κορδάτου περιέχει τρεῖς πληροφορίες μὲ ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα: α) ὅτι τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο τῆς Πόλης —ὀργανωσὴ πὺ στὰ τέλη τῆς συγκαταλέγονται Ἑλληνας— παίρνει μέρος σὲ συνέδριο τῆς Διεθνούς· β) ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους του εἶναι Ἑλληνας καὶ μάλιστα ὁ Κ. Χατζόπουλος, δηλαδή, ὅτι ὑπάρχει ἄμεση ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στὸ συνέδριο· γ) ὅτι ὁ ἄλλος ἐκπρόσωπος τοῦ νεαροῦ καὶ ὀλιγομελοῦς Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου εἶναι ὁ Γκέοργκι Κίρκωφ, σημαντικὸ στέλεχος τοῦ βουλγαρικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

Ἡ πληροφορία σχετικά μὲ μιὰ ὀργανικὴ ἐπαφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος —ἔστω καὶ μὲς ἀπὸ τὸ σχῆμα μιᾶς τυπικᾶς τουρκικῆς

διάλεξις ἤτο ἀνάπτυξη καὶ ἐπὶ κρισις ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ βιβλίου τοῦ Σκληροῦ ἐπιγραφόμενου Τὸ κοινωτικὸν μας ζήτημα. [...] Κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θεματὸς μου ἐπέκρινα διάφορα σημεῖα τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου, ἀποδείξας μὲ πράγματα τὴν σφαιρὰν κατὰ τὴν γνώμην μου ἀντίληψιν τοῦ συγγραφέως.»

25. Πενήντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου, *Νέα Ἑστία* 62 (1967) 1745.

26. Γ. Κορδάτος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑργατικοῦ Κινήματος, Ἄθ. 1956, σ. 172.

ὀργάνωσης— μὲ τὴ δεύτερη Διεθνῆ ἔχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα μιὰ καὶ ἡ ἐπαφὴ αὐτῆ, ἂν ὑπῆρχε, θὰ συνιστοῦσε τὸ ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μιᾶς «ὀμαλῆς» ιστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος σὲ σχέση μὲ τὸ διεθνές. Δηλαδή, τὸ στοιχεῖο πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ σχηματίσουμε μιὰ εἰκόνα τῆς πορείας του, στὴν ὁποία θὰ ὑπῆρχε συνέχεια καὶ ἡ ὁποία θὰ ἀκολουθοῦσε τοὺς μετασχηματισμοὺς τοῦ διεθνοῦς σοσιαλιστικοῦ κινήματος.²⁷ Ἔτσι, ἐφόσον τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εὐσταθεῖ, δείχνει πὼς τὸ ἑλληνικὸ ἐργατικὸ κίνημα δὲν ἀποκτᾶ διεθνῆ ὀργανικὴ ἐπαφὴ ἀπὸ τὸ 1920 πού συνδέεται μὲ τὴν τρίτη Διεθνῆ· τὴν ἔχει ἀπὸ πολὺ νωρίτερα καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς διασυνδέσεις του μὲ τὴ δεύτερη Διεθνῆ. Ἡ σημασία, λοιπόν, πού ἔχει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ συμμετοχὴ τόσο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου τῆς Κωνσταντινούπολης ὅσο καὶ τοῦ Χατζόπουλου στὸ συνέδριο τῆς Κοπεγχάγης καθιστᾶ ἀπαραίτητο καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν λεγομένων τοῦ Γ. Κορδάτου.

Στὸ 8ο διεθνές σοσιαλιστικὸ συνέδριο τῆς Κοπεγχάγης (28 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1910) παίρνουν μέρος συνολικὰ οἱ ἐκπρόσωποι εἰκοσιτριῶν χωρῶν. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Διεθνοῦς Σοσιαλιστικοῦ Γραφείου, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκπροσώπων τῆς Τουρκίας-Ἀρμενίας (ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ κοινῶ) εἶναι δύο. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Α. Barsegian, ἐκπρόσωπος τοῦ ἀρμενικοῦ κόμματος Daschnaktgoutiou καὶ ὁ ἄλλος ὁ Μ. Varandian, ἐκπρόσωπος τοῦ κόμματος Droschak, πού ἔχει ἔδρα τὴ Γενεύη.²⁸ Πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται τὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ ὁ Χατζόπουλος.

Ὅσο γιὰ τὸν Γ. Κίρκωφ, συμμετέχει μὲν στὸ συνέδριο ἀλλὰ ὡς μέλος τῆς ἑπταμελοῦς βουλγαρικῆς ἀντιπροσωπείας μὲ τὴν ιδιότητά του ὡς γραμματέα - ταμῖα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Σοσιαλ-δημοκρατικοῦ Κόμματος τῆς Βουλγαρίας.²⁹ Ὁ Γ. Κίρκωφ ἔχει, ἄλλωστε, ἤδη ἐκπροσωπήσει τὸ βουλγαρικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα στὸ Συνέδριο τοῦ Ἄμστερνταμ (1904) ὡς μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἐργατικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος καὶ στὸ Συνέδριο τῆς Στουτγάρδης (1907) ὡς γραμματέας τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Βουλγαρικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Δημοκρατικοῦ κόμματος.³⁰

27. Μὲ τὴ δεύτερη αὐτὴ ἑλληνικὴ παρουσία θὰ ἔπαιε νὰ μὲνει ἀπομονωμένο περιστατικὸ καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Πλάτωνα Δρακούμη στὸ ἰδρυτικὸ συνέδριο τῆς Β' Διεθνοῦς στὸ Παρίσι (1889).

28. Βλ. *Huitième Congrès socialiste international tenu à Copenhague du 28 Août au 3 Septembre 1910. Compte rendu analytique publié par le secretariat du Bureau Socialiste International*. Gand, Soc. Coop. «Volksdrukkerij», 1911, σ. 41.

29. Στὸ ἴδιο, σ. 41.

30. Βλ. Georges Haupt, *La deuxième internationale 1889 - 1914; étude critique des sources*, Paris, La Haye 1964, σ. 192, 211.

Ἐπομένως, τὰ ὅσα διαβεβαιώνει γι' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Γ. Κορδάτος εἶναι ἀνακριβῆ σὲ ὅλα τους τὰ σημεῖα.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιστολές, ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης βρίσκεται στὸ Βερολίνο, ὅπου συγκατοικεῖ μὲ τὸ Φῶτο Πολίτη. Στὴ Γερμανία ἔχει ἔρθει τὸ 1908 μαζί μὲ τὸ Γιώργο καὶ τὸ Φῶτο Πολίτη ἀφοῦ πῆρε τὸ πτυχίον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀθήνας. Κατὰ τὴν περίοδον ποὺ ἐξετάζουμε, ὁ Ἀποστολάκης δημοσιεύει τὴν πρώτην του κριτικὴν στὸ «Νουμά» γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Α. Χ. Μπούτουρα: Φιλολογία, ἐκπαίδευσις, κοινωνικὴ μόρφωσις, Ἄθ. 1910.³¹ Ὁ Φῶτος Πολίτης, τὴν ἴδιαν ἐποχὴν, ἀρχίζει ν' ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέατρο ἐγκαταλείποντας σιγὰ - σιγὰ τὶς νομικὰς του σπουδὰς. Αὐτὸ φαίνεται νὰ τὸ ξέρει ἤδη ὁ Σκληρὸς, γι' αὐτὸ καὶ ρωτᾷ πῶς τοῦ φαίνεται ἡ καινούρια ἐπιστήμη.

Γιὰ τὸ Δημήτρην Γληνὸν, ὁ Σκληρὸς ζητᾷ εἰδήσεις στὸ τελευταῖον γράμμα του, τὸ Μάρτιον τοῦ 1913, ὅταν βρίσκεται ἤδη στὸ Ζεῖτοῦν. Ὁ Γληνὸς εἶναι τότε τριανταεὶς χρόνων καὶ ἔχει πᾶν γυρίσει εἰς τὴν Ἑλλάδα — ὅπως καὶ ὁ γαμπρὸς του Δημήτρης Χρόνης, τὸν ὅποιον ἀναφέρει στὸ ἴδιον γράμμα ὁ Σκληρὸς. Μὲ τὸ Σκληρὸν εἶχαν γνωρισθεῖ εἰς τὴν Ἰένα τὸ 1908 καὶ σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίας τοῦ ἴδιου τοῦ Γληνοῦ ἦσαν στενὰ συνδεδεμένοι ὅλο τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τους ἐκεῖ.³² Ὁ Γληνὸς φεύγει ἀπὸ τὴν Γερμανίαν τὸ 1911 καὶ ἔρχεται εἰς τὴν Ἀθήναν, ὅπου διορίζεται καθηγητὴς στὸ Διδασκαλεῖον Ἀρσακείου. Τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1912 διορίζεται διευθυντὴς τοῦ Διδασκαλείου Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, θέσην ποὺ κρατᾷ ὡς τὸ 1916. Τὴν ἐποχὴν ποὺ ὁ Σκληρὸς ρωτᾷ γι' αὐτὸν ὁ Γληνὸς ἐτοιμάζει τὴν εἰσηγητικὴν ἔκθεσιν εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια, τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει εἰς τὴν Βουλὴν τὸ Νοέμβριον τοῦ 1913, ὁ τότε ὑπουργὸς παιδείας Ἰωάννης Γσιμῶκος.³³

* *

Τὸ γράμμα ποὺ στέλνει ὁ Σκληρὸς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον δὲν μᾶς δίνει συγκεκριμένους πληροφορίας γιὰ τὴν ζωὴν του ἐκεῖ. Ἀποτελεῖ κυρίως τὴν ἀδιάψευστην μαρτυρίαν γιὰ τὸ μέγεθος τῆς συντριβῆς ποὺ ὑπέστη εἰς τὰ τρία δραματικὰ ἐκεῖνα χρόνια ὅπου εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὄχι μόνον οικονομικὰς δυσκολίας καὶ ἐπαγγελματικὰ ἀδιέξοδα ἀλλὰ καὶ τὸ συνεχὲς πρόβλημα

31. Ὁ Νουμάς Θ' (1910, Β ἐξ.) 248 - 250.

32. Βλ. Στὴ μνήμην Δημήτρην Α. Γληνοῦ, Ἄθ. 1946, σ. 197, 200.

33. Συντάκτης τῶν νομοσχεδίων ἦταν ὁ Δ. Γληνός. Τὰ νομοσχέδια αὐτὰ τελικὰ ἀπορρίφθηκαν καὶ στὶς σχετικὰς ἐπικρίσεις ἀπάντησε ὁ Γληνός μὲ μιὰ σειράν ἀρθρῶν ποὺ δημοσιεύθηκαν εἰς τὴν ἐφ. «Νέα Ἑλλάδα» ἀπὸ 18 Μαρτίου ἕως 15 Ἀπριλίου 1914. Τὰ ἀρθρα τοῦ Γληνοῦ μαζί μὲ τὴν Γενικὴν Εἰσηγητικὴν Ἐκθεσιν τῶν νομοσχεδίων βγήκαν, ὅπως εἶναι γνωστὸν, ἀργότερον σὲ χωριστὴν ἔκδοσιν μὲ τὸν τίτλον Ἐνας ἀταφος νεκρός. Μελέτες γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸν μᾶς σύστημα, Ἄθ. 1925.

μα τῆς φυματίωσης, αὐτῆς τῆς ἀρρώστειας ποὺ ἦταν τότε ἀθεράπευτη κυρίως γιὰ τοὺς οἰκονομικὰ ἀδύνατους, καὶ ποὺ τελικὰ ἐπτά χρόνια ἀργότερα θὰ τὸν στείλει στὸν τάφο. Ὁ «νέος ἐπίπονος ἀγώνας τοῦ βίου», ἡ «σκληρὰ βιοπάλη», ἡ «κτηνώδης», ἡ «ἀνίερος πραγματικότης», ὅπως ὁ ἴδιος λέει, ἦσαν ἐκεῖνα ποὺ τὸν ἐξανάγκασαν στὴ σιωπή. Ὡστόσο, ὁ κύκλος αὐτὸς τῆς σιωπῆς κοντεῦει πιά νὰ κλείσει. Ἦδη στὸ γράμμα αὐτὸ ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς διάθεσής του. Οἱ πληροφορίες ποὺ δίνει στὸ Γ. Πολίτη γιὰ τὴν ὕφεση τῆς ἀρρώστειας του καὶ γιὰ τὴν κάποια σταθεροποίηση τῶν οἰκονομικῶν του, συνδυασμένες μὲ τὴ σαφῆ ἐπιθυμία νὰ ἐπανασυνδέσει τὶς σχέσεις του μὲ πρόσωπα ποὺ ἀνήκουν στὶς «παλιὲς καλὲς ἡμέρες τῆς Ἰένας», δείχνουν ὅτι ἔχει μπεῖ στὴν ἐσωτερικὴ ἐκείνη προετοιμασία ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῆς σιωπῆς.

Ὅμως γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐξοδος χρειάζεται καὶ κάποιο ἐξωτερικὸ ἔναυσμα. Κι αὐτὸ θὰ τὸ δώσουν οἱ ἐκδότες τοῦ ἀλεξανδρινοῦ περιοδικοῦ «Γράμματα» Βύρων Πασχαλίδης καὶ Στέφανος Πάργας ποὺ θὰ ψάξουν νὰ τὸν βροῦν γιὰ νὰ τοῦ ζητήσουν συνεργασία λίγο ἀργότερα. Τὴν πληροφορία πῶς ὁ Σκληρὸς βρίσκεται στὴν Αἴγυπτο σὲ προάστιο τοῦ Καΐρου τοὺς τῆ δίνει ὁ Θ. Νικολοῦδης.³⁴ Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Νικολοῦδης—μετέπειτα ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας «Πολιτεία», στὴν ὁποία συνεργάστηκε μόνιμα ὁ Φῶτος Πολίτης— νὰ ἔχει μάθει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Σκληροῦ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Φῶτο Πολίτη. Ἡ μαρτυρία τοῦ Βύρωνα Πασχαλίδη, ὅπως μᾶς τὴν μεταφέρει ὁ Τ. Μαλάνος, εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ διασταυρῶνεται μὲ τὰ ὅσα λέει ὁ ἴδιος ὁ Σκληρὸς στὸ τελευταῖο γράμμα του: «Μὲ φανερὰ κλονισμένη ὑγεία καὶ πολὺ χαμηλὸ ἠθικὸ [...] ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἀποτυχημένου ἢ ἑνὸς ποὺ μόλις εἶχε περισωθεῖ ἀπὸ ναυάγιο. Στὸ πρόσωπό του ἦταν αἰσθητὴ μιὰ ψυχικὴ ἀπάθεια, μιὰ ἀηδία, στὰ δὲ λόγια του ἔνοιωθες τὸν ἄνθρωπο ποὺ εἶχε παραιτηθεῖ ἀπ' ὅλα».³⁵

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τῶν δύο Ἀλεξανδρινῶν, ὁ Σκληρὸς θὰ στείλει μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ δημοσιεύεται στὸ περιοδικὸ μὲ τὸν τίτλο «Ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ἡ φυλὴ μας».³⁶ Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Σκληροῦ θὰ προκαλέσει μιὰ συζήτηση ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ περιοδικοῦ ποὺ θὰ κρατήσει ἀρκετὸ διάστημα (1914 - 1915) καὶ στὴν ὁποία θὰ πάρουν μέρος οἱ Ν. Γιαννιός,

34. Βλ. Τίμου Μαλάνου, Σελίδες ἀπὸ τὶς «Ἀναμνήσεις ἑνὸς Ἀλεξανδρινοῦ». Ἡ δευτέρη καὶ τελευταία ἐμφάνιση τοῦ Γ. Σκληροῦ. *Κριτικὰ φύλλα*, τευχ. 2 (Μάρτιος 1971) 145.

35. Στὸ ἴδιο, σ. 146.

36. *Γράμματα*, Ἀλεξάνδρεια 2 (1914) 289 - 291.

Ίων Δραγούμης, Πέτρος Βλαστός, Δημήτρης Ζαχαριάδης, Χρήστος Χρηστουλάκης και Γεώργιος Παπανδρέου.

Ὁ ρόλος πού ἔπαιξαν τὰ ἀλεξανδρινὰ «Γράμματα» στὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ Σκληροῦ στὸ χῶρο τῶν ἐλληνικῶν ἰδεῶν ἦταν καθοριστικός. Ἀπὸ τὴ δική τους παρέμβαση καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ δεύτερη γόνιμη περίοδος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του, πού θὰ κρατήσει πιά ὡς τὸ θάνατό του.

Σκληρός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης, στην Ίενα (1907).
(Φωτογραφία από το βιβλίο του Ε. Π. Παπανούτσου, Α. Δελμούζος,
Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα 1978.)

Γ. Ν. Πολίτης, Ν. Γ. Πολίτης, Φώτος Πολίτης, 1908. Στο καράβι για τη Γερμανία ξεκινούν για τις σπουδές τους.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ *

1

Ταταρίνο 27 VII/9 VIII 1910

Ἀγαπημένε Γιώργο μου,

Τὸ γεμάτο αἴστημα, εὐλικρίνεια καὶ ἀγάπη γράμμα σου τὸ πῆρα καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὼς μολονότι σὲ μερικὰ σημεῖα μᾶφηρε ἀσύμφωνο ἴσως, στὸ σύνολο ὅμως μὲ συνεκίνησε βαθειά! Καλὰ τῶλεγα πάντοτε πὼς τῇ δικῇ σου τὴν λεπτότητα τῆς ψυχῆς καὶ τὸ βάθος τοῦ αἰσθήματος δὲν τὴν ἔχει κανεὶς μας! Καὶ πολὺ σωστὰ παραβάλλεις, βέβαια, τὴν ὑπόσταση τῆς ψυχῆς σου μὲ τὸ γαλάζιο τοῦ οὐρανοῦ, πὸν τόσον ἀκατανίκητα σὲ τραβάει ἐγὼ θᾶλεγα μάλιστα περισσότερο: θᾶλεγα πὼς ὅλη σου ἡ ὑπόσταση ὁμοιάζει μὲ τὸν ἀσύλληπτο αἰθέρα τοῦ ἀχανοῦς, γιατί πράγματι ἔχει κατιτίς τὸ αἰθέριο ἢ ὑπαρξή σου, ζυμωμένη μὲ τὸ ὄνειρο καὶ τὴ φαντασιώδη ραστώνη. Καὶ ὅσο καὶ ἂν ὁ χαρακτήρ εὐρίσκεται στὸν ἀντίθετο πόλο — κι ἴσως ἀκριβῶς γι αὐτὸ — αἰσθάνομαι μία ἀκατανίκητη ἔλξη στὸν ὄνειρώδη σου χαρακτήρα. Γιατὸ — μολονότι ἴσως νὰ μὴν μεῦρονν σύμφωνο σὲ ὅλα τὰ λόγια σου, ὥστόσο μὲ συγκινοῦν βαθειά. Μεγάλα ζητήματα θίγεις στὸ γράμμα σου πὸν γιὰ νὰ τὰ συζητήση κανεὶς ὅπως πρέπει χρειάζονται κόλλες ὀλόκληρες, πρᾶμα πὸν δὲν μπορῶ, βέβαια, νὰ τὸ κάνω σήμερα καὶ πὸν ἀμφιβάλλω ἂν θᾶφερε καὶ σὲ κανένα ἀποτέλεσμα, γιατί καθένας μας βέβαια ἔχει τὶς δικές του τὶς ριζωμένες ιδέες, σύμφωνα μὲ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ιδιοσυγκρασία του (ὄχι τὸ μυαλό του, δι' ὄνομα τοῦ θεοῦ!) Ἴσως ἄλλωστε ἡ ὑποθετικὴ ἀσυμφωνία μου σὲ μερικὰ σημεῖα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν κατάλαβα ὀρθῶς τὰ γραφόμενά σου. Ἐνα μόνο σοῦ λέω: ὑπερεκτιμᾷς πολὺ τὴν ἀξία μου καὶ φουσκωμένα, βέβαια, βλέπεις τὸ «μεγάλο» μου δῆθεν ἔργο πὸν ἐγὼ σήμερα τὸ θεωρῶ μηδαμινό. Ἐργο, πὸν περιορίζεται σὲ ἀρνητικὴ μόνο κριτικὴ τῶν ἄλλων, δὲν εἶνε μεγάλο. Τὸ μεγαλεῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν θετικὴ δημιουργικὴ ἐργασία καὶ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη τῶν προτεινομένων μεταρρυθμίσεων πρῶτα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπαναστάτη. Αὐτὸ ἀκριβῶς λείπει σὲ μᾶς τοὺς ρωμηούς: ἡ θετικὴ ἐργασία, γιὰ τοῦτο καὶ δὲν μποροῦμε — γιὰ τὴν ὥρα τοῦλάχιστον νὰ εἴμεθα μεγάλοι. Οἱ ὑστερικὲς φωνές μας, τὰ κούφια λόγια, οἱ δυνατὲς παρλάτες μας ὀλίγη σημασία ἔχουν. Γίνονται συνήθως γιὰ τὸ ξεθουασμὸ τοῦ νευρικοῦ μας συστήματος καὶ ἀπὸ τὸ μεγα-

* Οἱ ὑπογραμμίσεις στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν, πὸν ἐδῶ δηλώνονται μὲ ὄρθια στοιχεῖα, εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Σκληροῦ.

λειο απέχουν πολύ, πάρα πολύ. Ἐν γένει, φίλε μου, ἀπορῶ πῶς γυρεύεις τὸ «ιδεῶδες» καὶ τὸν «ἥρωά» σου μέσα στὸ ρωμείκο ἀφοῦ χίλιες φορὲς τὸ εἴπαμε, πῶς τὸ σημερινὸ ρωμείκο σαράβαλο ἀδύνατο νὰ γεννήσῃ πραγματικούς ἥρωας, ἀνθρώπους ὄχι μόνο τῆς σοβαρᾶς πρωτοτύπου καὶ τολμηρᾶς σκέψεως, ἀλλὰ προπάντων καὶ ἀνθρώπους τῆς σοβαρᾶς, ἀθορύβου θετικῆς ἐργασίας καὶ τοῦ σοβαροῦ χαρακτήρος ἀνθρώπους, πὸν ὑπεράνω τοῦ μικρολογικοῦ, καριερίστικου, ρεκλαμαδίστικου ἐγὼ των νὰ θέτουν τὴν κοινωνικὴν ἰδέαν, τὴν ἀπέραντη ἀγωνία στὸν ἄνθρωπον, στὴν κοινωνίαν καὶ στὴν ἀλήθεια. Τέτοιους ἀνθρώπους, ὁμολογῶ, δὲν τοὺς ἀπάντησα ἀκόμα στὸ ρωμείκο, γιὰ τοῦτο καὶ ἔπαυσα νὰ ζητῶ ἐκεῖ τοὺς ἥρωάς μου· ὁ ρωμηὸς ἀκόμη —καὶ ὁ καλύτερος ἀλλοίμονον— κατὰ βάθος εἶνε ἀτομικιστῆς ἀμειλικτος, ἐγωϊστῆς τοῦ χειρίστου εἶδους, τοῦ πλέον μικρολόγου καὶ ματαιοδόξου, πὸν κατὰ βάθος πεντάρα δὲν δίνει στὴν κοινωνία, ἐνόσω αὐτὴ δὲν τοῦ χρησιμεύει ὡς ἔδαφος γιὰ τὴν καρριέρα του, ἢ τοῦλάχιστον δὲν τοῦ διαβάξει τὰ ποιήματά του, τὰ ἄρθρα του ἢ δὲν ἀκούει τίς ἐπαναστατικὲς παρλάτες του! Τὸ κοινωνικὸ αἶσθημα (μὲ τὴν εὐρύτατη σημασία τῆς λέξεως —) μᾶς λείπει ἐντελῶς, γιὰ εἴμαστε τέκνα τυχοδιωκτικῆς, ἐκτάκτως ἀτομικιστικῆς κοινωνίας. Χωρὶς δὲ γενικὸ κοινωνικὸ αἶσθημα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ τίποτες μεγάλο καὶ σοβαρό! Ὁ ἥρωας ἐν γένει κατ' ἐμὲ πρέπει νὰ συνδυάζῃ τὰ ἐξῆς τρία χαρίσματα γιὰ νὰ εἶνε πραγματικὸς ἥρωας 1) πρέπει νὰ ἔχῃ ἀνεπτυγμένο δυνατὰ τὸ κοινωνικὸ αἶσθημα, τὴν ἀγάπην τοῦ γενικοῦ καλοῦ, μὴ μανία τέλος πάντων, ψύχωση, ιδεῶδες — ὅπως θέλεις πέστο — γιὰ κάτι γενικὸ, ὑπεράνω τοῦ ἀτομικοῦ του ἐγὼ, γιὰ μὴ ἰδέα ὑπεράνω τῆς ὑλιστικῆς φυτοζωίας. Εἴτε ἰδέα θρησκευτικὴ εἶνε αὐτή, εἴτε ἰδέα ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, εἴτε ὑπὲρ τῆς κοινωνίας, εἴτε ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος, τῆς ἐπιστήμης — τὸ ἴδιο ἔκανε, φτάνει ἢ ἰδέα αὐτὴ νὰ εἶνε τόσοσ δυνατὴ, ὥστε νὰ πνίξῃ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον καὶ νὰ ἀναγκάσῃ ὅλες τίς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀφιερωθοῦν στὴν ἰδέα αὐτή. Τὸ ἄτομο νὰ λησμονηθῇ ἢ μᾶλλον νὰ συγχωνευθῇ μέσα στὴ γενικὴ ἰδέα. Αὐτὸς πρέπει κατ' ἐμὲ νὰ εἶνε ὁ πρῶτος ὅρος τοῦ μεγαλείου. 2) Χρειάζεται τὸ ἄτομο, ἐκτὸς τοῦ ιδεώδους του καὶ τῆς κοινωνικῆς ζέσεώς του, νὰ ἔχῃ καὶ κάτι δικό του, πρωτότυπο, δημιουργικὸ, κάποιον νέο δρόμον, τέλος, νὰ ἀνοίξῃ στὴν κοινωνικὴ διεύθυνση πὸν πῆρε. 3) ἐκτὸς τοῦ ιδεώδους καὶ τῆς τολμηρᾶς σκέψεως χρειάζεται ἐξάπαντος — γιὰ νὰ συμπληρωθῇ ὁ τέλειος ἥρωας — καὶ ἰκανότης σὲ σοβαρὴ, θετικὴ ἐργασία, στὴν πρακτικὴ δηλαδὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ιδεώδους καὶ τῶν νέων ιδεῶν, ἐδῶ δὲ χρειάζεται ὄχι μόνον σοβαρὸς χαρακτήρ, πὸν νὰ μπορῇ νὰ ἐμπνεύσῃ ἐμπιστοσύνην καὶ νὰ ἐπιβληθῇ ἀλλὰ καὶ μεγάλη ἀντοχὴ σὲ σοβαρὴ ἐργασία.

Νὰ ὁ τρίπους ἀπάνω στὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ στηριχθῇ ἕνας πραγματικὸς ἥρωας. Ἐὰν λείπει ἕνα ἢ δύο πόδια του, χάνεται καὶ ὁ ἥρωας... ἢ βγαίνει ἡμιτελής, σπασμένος, ὅπως ἀλλοίμονον εἶνε πολλοί, πολλοὶ τέτοιοι στὸν κόσμον.

Ἐξέτασε τώρα ὅλους τοὺς ρωμηοὺς γύρω σου, νέους καὶ παλαιούς, συντηρητικούς καὶ ἐπαναστάτας καὶ πές μου μὲ τὴν καρδιά σου: γνωρίζεις ἓνα καὶ μόνο πὸν νὰ ἔχῃ ὅλα μαζί αὐτὰ τὰ χαρίσματα; Ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν γνωρίζω δυστυχῶς κανένα. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς εἶνε τὸ τραγικὸ γιὰ μᾶς. Ἐξάπαντος θὰ μᾶς λείπει κάτιτις. Ἀφίνω πιά ἐκείνους πὸν πλέουν «εἰς τὸ πέλαγος τοῦ σχολαστικισμοῦ ἢ τῆς συμφεροντολογίας». Αὐτοὺς θὰ τοὺς διορθώσῃ βέβαια, μόνον ὁ τάφος. Παίρνω τοὺς νέους μας, τοὺς ἐπαναστάτας μας, τοὺς ἡρώας μας. Κοίταξε μόνο καλά: Τί θὰ διῆς; Δίπλα σ' ἓνα προτέρημα, δυὸ ἐλαττώματα. Δὲν πρόφτασαν ἀκόμα νὰ ἐξασφαλίσουν ἓνα καλὸ, ἀμέσως φούμαρα, φωνές, ἀλάνθαστος πάπας καὶ δὲν βλέπουν πὸν πλέουν ἀκόμη σὲ πέλαγος ἐλαττωμάτων καὶ ἀδυναμιῶν. Στὸν ἓνα θὰ βρῆς ἀπαλλαγὴν πλέον ἀπὸ σχολαστικισμοὺς καὶ σωβινιστικὲς προλήψεις, θὰ εἶνε ὅμως βουτηγμένος ἢ σὲ φορικῶδη ἐπιπολαιότητα καὶ ἀμάθεια ἢ σὲ παγετώδη ἀτομικισμὸ - ἐγωϊσμὸ καὶ πολλακίς συμφεροντολογισμὸ κατωτέρας ποιότητος. Στὸν δεύτερο θὰ βρῆς κάποια τολμηρὴ σκέψη πλέον καὶ πρωτοτυπία, ἀλλὰ ἐξάπαντος συνοδευμένα μὲ φωνές, φούμαρα, αὐτορεκλάμα, μικρολογικὴ πολεμικὴ, ἐν γένει μικρολογικὸ ἐγωϊσμὸ καὶ παγετώδη ἀτομικισμὸ πάλιν κατὰ βάθος. Στὸν τρίτο μπορεῖς ἐπὶ τέλος νὰ εὔρης κάποια εἰλικρίνεια ἰδεωδῶν, κάποιοι εἰλικρινῆ πόνον γιὰ τὴν κοινωνίαν, κάποιοι εἰλικρινῆ αὐτοθυσίαν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ καὶ συνάμα καὶ ἀνεξαρτησία σκέψεως καὶ τολμηρᾶς ἰδέας, ἔλα ὅμως πὸν καὶ σαυτὸν θὰ λείπῃ κάτιτι: τὸ σπουδαιότερο ἴσως: θὰ λείπει ἢ ἱκανότης σὲ θετικὴ ἐργασία, στὴν πραγματοποίησιν στὴν πράξιν τῶν ἰδεωδῶν του καὶ συνάμα ἔλλειψη σοβαροῦ χαρακτήρος, πὸν νὰ μπορέσῃ νὰ ἐπιβληθῇ καὶ νὰ ξαπλώσῃ γύρω του μιὰ ἀπέραντη ἠθικὴ αἴγλη καὶ ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στὸ ἄτομό του. Μᾶς λείπει λοιπὸν τὸ σύνολον, γιὰ τοῦτο καὶ δὲν μποροῦμε νὰ εἴμεθα τέλειοι ἥρωες. Πλούσια χαρίσματα ψυχῆς, μυαλοῦ καὶ χαρακτήρος, ἀδύνατο νὰ δώσῃ μονομιᾶς τὸ σάπιο περιβάλλον μας! Ἀκόμα θὰ περιμένωμε πολὺ γιὰ νὰ τὰ ἀποκτήσωμε μαζί. Αὐτὰ γιὰ τὴν ὥρα. Τὰ ἄλλα πὸν παρέλειπα τυχόν, κατόπιν. Τὰ δικὰ μου μένονν ἀκόμα στὸ ἴδιο λυπηρὸ σημεῖο. Τὰ γραφόμενά σου γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ λυποῦν. Δὲν μπορεῖ κανεὶς στὴν ἀνάγκη νὰ περιορισθῇ σὲ μικροσκοπικὲς καὶ χημικὲς ἰατρικὲς ἀναλύσεις; Δὲν πιστεύω νὰ μὴ τοῦ τις ἐμποδίσουν καὶ αὐτές; Γιὰ τὴν ἄλλη κἀθοδό μου, πὸν λὲς χωρὶς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός μου, ὁμολογῶ, δὲν τὴν ἐννοῶ καλά. Ἐξηγήσον καλύτερα, πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ θαῦμα αὐτό. Ἐν γένει γράφε μου ὅ,τι μπορεῖ νὰ μὲ ἐνδιαφέρει γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Μὴ ξεχνᾶτε πῶς πλησιάζει χρόνος πὸν εἶμαι ἀποκεκομμένος ἀπὸ τὴν παλιὰ ἀγαπητὴ ἀτμοσφαῖρα μου! Διάβασα σὲ μιὰ ρωσικὴ ἐφημερίδα γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ πανεπιστημίου μας ἀπὸ 17 καθηγητᾶς (ποιοὶ εἶναι αὐτοί;) καὶ γιὰ κάποια ἀπόπειρα δολοφονίας κατὰ τοῦ Γαβριηλίδου τῆς («Ἀκροπόλεως»). Τί συμβαίνει; Τί λέει ὁ πατέρας σου ἐν γένει γιὰ τὴν κάτω κατάστασιν καὶ γιὰ τὸ ζή-

τημα της Κρήτης; Τα σέβη μου, έννοείται, εάν εδρίσκονται άκόμα αὐτοῦ; Σᾶς άσπάζομαι όλους νοερώς

δικός σου
Γιώργος

Στό περιθώριο τής πρώτης σελίδας :

Χαιρετίσματα στην καλή σου νοικοκυρά. Ἐπ' τόν Φώτο, δέν ἔχω άκόμα άπάντηση. Καί περίμενα νά μάθω τόσα άπ' αὐτόν. Μή με συνερίζεσθε καί μή με ξεχνάτε φίλοι μου. Γειά σας.

2

Tatarino 13 IX (παλ. ήμ.)

Φίλε μου,

Τό δελταράκι σου τό πήρα. Τοῦ κάκου περίμενα έκτενέστερο γράμμα σου. Εἶνε φαίνεται νόμος χωρίς εξαίρεση τό τής παροιμίας: «μάτια ποῦ δέν βλέπονται γρήγορα λησμονιοῦνται». Τί νά γίνῃ ὑποτάσσομαι σᾶς συνεπειάς τοῦ νόμου αὐτοῦ χωρίς μεμφιμοιρία. Τοῦ Φώτου τήν σιωπή πρό πάντων δέν τήν ἐπερίμενα γιατί ἄλλοτε ἦταν τακτικότερος· μήπως ἔχει τίποτα ἐναντίον μου; μήπως τόν πείραξε ἡ άπότομος εἰλικρίνεια τοῦ τελευταίου γράμματός μου; Ἐάν ξέρεις τίποτα σχετικό, γράψε μου, κοινοποιώντας καί τήν διεύθυνσή του. Χαίρω ποῦ βρρίσκεσθε σέ τέτοιο καλό μέρος ποῦ οφείλει ὁ Ἄποστολάκης τόσο λαμπρές ἐντυπώσεις· Νᾶνε ἄραγε μυστικό αὐτές; Τα κατ' ἐμέ βρρίσκονται στό ἐξῆς σημείο: ἡ ἀρωστέια μου βρρίσκεται άπό τινος σέ ὕφεση, τήν όποίαν ἄς τήν θεωρήσωμε ὡς καλύτερη καί ἄς εδῃθοῦμε νά διαρκέση ἐπ' ἄπειρον. Νά μείνω περισσότερο ἐδῶ δέν μποροῦ γιατί ἄρχισε τό ἐπίφοβο γιά μένα «ρωστικό κρού». Πρέπει νά φύγω γιά κάποιον νοτιώτερα κι ἐλπίζω προσεχῶς νά πάρω χρήματα άπό τόν άδελφό μου καί νά ξεκινήσω άπ' ἐδῶ. Τῇ Ρωσσία άπεφασίσθη όριστικῶς νά τήν ἐγκαταλείψω γιά πάντα· σ' αὐτό κατώρθωσα ἐπὶ τέλος νά πείσω ὅλους τοῦς συγγενεῖς μου, άπό τοῦς όποίους δυστυχῶς ξερατώμαι άκόμη οικονομικῶς. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τόν τόπον τής ἐκλογῆς ὑπάρχει διχογνωμία. Οἱ συγγενεῖς μου ἐν γένει γνωρίζοντες τόν «κοινωνικόν» μου χαρακτήρα καί τήν τάσιν μου πρός τήν Ἑλλάδα, προσπαθοῦν ἀκριβῶς νά με άπομακρύνουν άπό αὐτήν, ὑποδεικνύοντες με τρόπον ἄλλος τήν Αἴγυπτον καί ἄλλος τήν Σάμον ἢ τοῦλάχιστον κανένα νησί τοῦ Αἰγαίου. Ἐγῶ βέβαια ἄν εἶχα δικά μου χρήματα θά προτιμοῦσα τήν Ἀθήνα, γιά νᾶμαι σέ καλύτερο τόπο καί πλησιέστερα σᾶς ἰδανικά μου. Ἐάν δέν ὑπῆρχε τό ζήτημα τῶν πρακτικῶν ἐξετάσεων καί τώρα μποροῦσα νά διευθυνθῶ στην Ἀθήνα, ὅπου ἐκλέγων καμιά ειδικότητα μποροῦσα σιγά - σιγά νά δημιουργήσω πόρους βίου, τᾶ ὀλίγα δηλαδή ἐκεῖνα κερομάτια, τᾶ όποια θά μοῦ

δώσουν ἐπὶ τέλος τὴν τόσον ἐπιθυμητὴν οικονομικὴν μου ἀνεξαρτησίαν. Στὰ πρῶτα βήματά μου, τοὺς πρώτους μῆνας τοῦλάχιστον, μπορῶ νὰ ἐλπίζω εἰς 120 φράγκα τὸν μῆνα ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς μου, ὅπως μοῦ τὸ ἐδήλωσαν ἤδη. Κατὰ πόσον θὰ μπορέσω νὰ ζήσω μὲ 120 φρ. στὴν Ἀθήνα, ἢ ἄλλου, αὐτὸ δὲν τὸ ξέρω βέβαια. Πρέπει ὁμως κατ' ἀνάγκην νὰ τὸ δοκιμάσω καὶ ἴσως ἐκεῖ ἐπὶ τόπον φανῆ κανένα μονοπάτι ἢ καμμιά διέξοδος. Τὸ σχέδιον τῆς κλινικῆς ποὺ γράφεις δὲν εἶνε κακό, θάθελα ὁμως νὰ ξέρω περισσότερες λεπτομέρειες. Τί εἶδους ὑπηρεσίες θὰ ἀναλάβω σαυτὴν. Ποῖαι θὰ εἶνε αἱ ἀπώτεροι βλέψεις μου; Τί ἐνδοκλίεις θὰ μπορῶ νὰ περιμένω ἀπὸ τὴν κλινικὴν; Ἐὰν μπορεῖς νὰ μοῦ γράψῃς λεπτομέρειες, θὰ εὐχαριστηθῶ. Θὰ μείνω ἐδῶ ἀκόμα ἕως ὅτου πάρω ἀπάντησίν σου. Γράψε μου μόνον τὸ ταχύτερον καὶ ἐννοεῖται εὐλικρινῶς γιὰ νὰ μὴν αὐταπατώμεθα, κοινοποιῶν καὶ τὴν γνώμην τοῦ πατέρα σου γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐν γένει. Ἐν πάσει περιπτώσει ἐὰν πάρω ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ τοὺς δικούς μου θὰ προτιμήσω νὰ διευθυνθῶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὰς Ἀθήνας, καὶ ἀπ' ἐκεῖ βλέποντας καὶ κάνοντας ἢ μπορῶ νὰ μείνω ἐκεῖ, ἐὰν εὖρω εὐνοϊκὲς συνθήκες, ἢ νὰ τραβήξω γιὰ τὴν Αἴγυπτον ἢ Σάμον. Ἄν ὁμως μοῦ στείλουν λίγα χρήματα θὰ ἀναγκασθῶ νὰ κατευθυνθῶ στὴν Αἴγυπτον, ὅπως ἀμέσως ἀρχίσω τὴν προᾶξιν μου γιὰ νὰ ἐξασφαλίσω τὸ ψωμί μου. Ἐν πάσει περιπτώσει ἀκόμη κάμποσες μέρες θὰ εἶμαι ἐδῶ, ὥστε νὰ προφθάσῃ ἢ ἀπάντησίς σου. Γράψε μου λοιπὸν ἀμέσως. Καὶ πάλιν οὐ παρακαλῶ νὰ μοῦ γράφεις μερικὰ νέα σας, τώρα μάλιστα ποὺ γύρισες καὶ ἀπὸ τὸ Μόναχο. Ἐξῆ μῆνες, ἀθεόφοβοι, μὲ βαστάτε στὸ σκοτάδι γιὰ πράγματα, ποὺ ἄλλοτε καθημερινὰ τὰ συζητούσαμε καὶ δὲν αἰσθάνεσθε καμμιά τύψη συνειδήσεως! Τῶξερὰ πὼς ἡ νεότης εἶνε ἀδιάφορη καὶ σκληρὴ στὸν ξένο πόνο, μὰ ὄχι καὶ σὲ τόσο βαθμὸ φίλε μου. Καλὰ τὸ λέει ἡ παροιμία. «Ὁ χορτάτος δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ τὸν πεινασμένο». Σεῖς ἐπειδὴ τὰ ξέρετε καὶ τὰ παραξέρετε ὅλα τὰ νέα, νομίζετε πὼς γιὰ τὸν ἄλλο δὲν ἔχουν ἀξία. Γράψε μου λοιπὸν κάτι πρῶτα γιὰ σένα, τὸν Ἀποστολάκη καὶ Φῶτο. Τί νέο προσθέσατε στὸ μυαλὸ καὶ στὴν ψυχὴ σας; Πράγματι ὁ Φῶτος ἄφησε ὀριστικῶς τὴν νομικὴν καὶ τί σπουδάζει; πὼς δὲ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του στὴν νέα ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐξέλεξε; Τί γίνεται ὁ Κώστας, ὁ Ἀλέκος; σὲ τί νερὰ πλέον; Πὼς πάει ὁ Νουμᾶς; Τί κοῦρσο βαστά; Τίποτε ἀπὸ τὰ παλιὰ; τίποτα νέα; Σήμερον ἔξαφρα πῆρα ἀπὸ τὴν Πόλιν κάμποσα φύλλα νέου σοσιαλιστικοῦ φύλλον «Ἐργάτης» γραμμένο σὲ δημοτικὴ καὶ ἀρκετὰ aufgeklärt στὰ ζητήματα ποὺ θίγει. Εἶνε νὰ ἀπορέσῃ κανεὶς μὲ τὴν ἐξέλιξιν ποὺ ἔγινε τώρα τελευταῖα στὴν οἰκογένειά μας. Γράψε μου γιὰ ὅλα. Γιὰ τὰ ἄλλα ζητήματά μας ποὺ ἔθιξα στὸ προηγούμενον γράμμα μου, καμμιά ἄλλη φορὰ ποὺ κατ'ἀλληλῆ ἀπὸ σήμερον. Περιμένω γρήγορα νέα σας.

Δικός σας.

Κωνσταντινίδης.

Στὸ περιθώριο τῆς πρώτης σελίδας :

Γειά σου Ἀποστολάκη! Καμιὰ ἄλλη φορὰ θὰ τὰ πῶ μαζί σου ἐν ἀνέσει, ἀπαντώντας καὶ στὸ τελευταῖο γράμμα σου. Πότε γιὰ κάτω;

3

Ταταρίνο 6/19 X 1910

Γειά σου Γιώργο!

Τὰ γράμματά σου τὰ πῆρα. Εὐχαριστῶ γιὰ τὶς φροντίδες σας γιὰ μένα, ιδίως γράψε τῆς μαμᾶς σου τὰ θερμὰ μου εὐχαριστήρια καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν τόσο εὐγενικὰ φροντίδα τῆς γιὰ μένα. Ποτές δὲν θὰ ξεχάσω τὰ εὐγενῆ τῆς αἰσθήματα. Δυστυχῶς, ὅμως, φίλε μου, καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα δὲν θὰ μπορέσω νὰ κατασταλάξω στὴν Ἀθήνα ὅπως τὸ ἐπιθυμοῦμε ὅλοι μας. Θέσιν γραμματέως τῆς Μητροπόλεως δὲν μπορῶ βεβαίως νὰ δεχθῶ, διότι ἔχω ἀκράδαντον ἀπόφασιν νὰ μὴν ἀπομακρυνθῶ ἀπὸ τὴν ἰατρικὴν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ. Μόλις ἔτσι μπορῶ νὰ συγκεντρωθῶ καὶ νὰ κάμω κατιτὶ σαυτῆρ. Καὶ πρέπει ἐξάπαντος, γιὰτὶ δὲν μπορῶ νὰ ἐλπίζω ἐπὶ πολὺ καιρὸν ἀκόμη ὑποστήριξιν ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς μου, οἱ ὅποιοι ὅπως βλέπεις, μὲ τὶς ἀοριστίες των μὲ βαστοῦν ἀκόμα ἐδῶ στὴν Ρωσσία καὶ Κύριος οἶδε πότε θὰ ξεκολλήσω ἀπ' ἐδῶ. Καὶ ὅλα αὐτά, διότι ἂν καὶ μοῦ ὑπεσχέθησαν μνηνιαῖον ἐπίδομα ἅμα φθάσω στὸν νέον τόπον τῆς διαμονῆς μου, δὲν μποροῦν ὅμως νὰ συνεννοηθοῦν καὶ νὰ μοῦ δώσουν τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ μου καὶ τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεώς μου ἐπὶ τόπον, ὄχι μεγάλα πράγματα. Ἀπ' αὐτὸ μπορεῖς νὰ καταλάβῃς ἀπὸ ποίας «συνθήκας» ἐξαρτῶμαι. Ἔτσι βέβαια δὲν μπορῶ νὰ σκεφθῶ γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπου χρειάζονται περισσότερα ἐφόδια ἀπὸ τὰ ἰδικὰ μου, γιὰτὶ καὶ μόνος σου τὸ λὲς πὼς ἡ βιοπάλη ἐκεῖ εἶνε δεινὴ, οἱ ἀντίπαλοί μου καλύτερα ἀρματωμένοι ἀπὸ μένα, γιὰτὶ καὶ χρήματα περισσότερα ἔχον καὶ ὑγείαν στερεὰν καὶ ἐτοιμὴ ἄδεια στὴν τσέπη. Ἐγὼ δὲ εἶμαι ἀναπένταρος, σάπιος καὶ χωρὶς ἄδεια. Ἐὰν εἶχα ἀρκετὰ χρήματα ὥστε νὰ περιμένω ἕνα ἔτος τουλάχιστον ἢ ἐπὶ τέλους ἐὰν εἶχα σιδερένια ὑγεία, ὥστε νὰ ριχτῶ ἄφοβα στὴ βιοπάλη, ὑποφέροντας ἐπὶ τινα καιρὸν καὶ στερήσεις κλπ., τότε τὸ πράγμα θὰ ἦτο εὐκόλον. Τὸ δυστύχημά μου ὅμως εἶνε καὶ ἦταν πάντοτε ὅτι μοῦ ἔλειπαν δυὸ σπουδαιότατα ἐφόδια, ἄνευ τῶν ὁποίων ὅλα μάταια: ὑγεία καὶ χρήμα. Γιὰ τοῦτο μὲ τὶς σημερινές μου συνθήκες θαρρῶ τὸ καλύτερο εἶνε νὰ πάρω τὴν πρὸς τὴν Αἴγυπτον ἄγουσαν, ὅπως ἀμέσως ἀρχίσω νὰ κερδίζω κατιτίς, ἐξασφαλίζων ἔτσι τὸ ψωμί μου καὶ κατόπιν βλέποντας καὶ κάνοντας. Καὶ ἐκεῖ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ καταλήξω, ἅμα ἐξασφαλίσω τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ μου· ἐλπίζω δὲ νὰ μὴν ἀργήσῃ ἡ ἡμέρα αὐτὴ· ἐν πάσει περιπτώσει θὰ μείνω ἀκόμη ἐδῶ ἀρκετὲς ἡμέρες καὶ ἴσως καὶ βδομάδες ὥστε

νὰ προφτάσῃ καὶ ἀπάντησί σου· ὥστε γράψε μου ἀμέσως, κοινοποιῶν τὰ κατ' ἐσᾶς. Ἀπορῶ μὲ τὴ σιωπὴ τοῦ Φώτου. Ὑστερα ἀπὸ τόσο ζῶηρον καὶ σχεδὸν («ὑπερφυσικόν») ἐνδιαφέρον πὸν ἐδείκνυε γιὰ τὴν τύχη μου ἀκόμα πρὸ κάμποσων μηνῶν, τώρα: πλήρης ἀδιαφορία καὶ σιωπὴ. Τί συμβαίνει; μήπως τὸν πείραξε τὸ τελευταῖο γράμμα μου; ἢ μήπως βρίσκεται κι ἐκεῖνος σὲ ἀνώμαλη ψυχικὴ κατάσταση ὅπως κι ἐγώ; Φώτισε με σὲ παρακαλῶ ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ, κοινοποιῶν συνάμα καὶ τὴν διεύθυνσίν του (καθὼς καὶ τοῦ Χατζόπουλου, ἐὰν τὴν ξέρεις) γιὰ τὴν θέλω νὰ τοὺς γράψω. Θὰ λυπηθῶ πολὺ ἐὰν ἡ διαγωγὴ του αὐτὴ ἀποδειχθῇ ὅτι δὲν εἶχε καμιά σοβαρὴ βάση, ἀλλὰ ἀπλῶς ἦταν ἀποτέλεσμα «ἀδιαφόρου τεμπελιάς». Ἐλπίζω ὅμως νὰ εἶχε σοβαρότερη βάση καὶ ἰδίως κάποια ψυχικὴ δυσθυμία ἢ ἐν γένει ἀνωμαλία καὶ ὡς τοιαύτη, βέβαια, συγχορηγέα. Τὰ τῆς Πορτογαλίας δὲν τὰ ξέρω καλά, ἄκρες μέσες, ἐπομένως δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτα τὸ ἀσφαλές. Δὲν διαβάζω ἐδῶ ἐφημερίδες μεγάλες. Γράψε μου ἐσὸν γιὰ ὅλα, ἰδίως τὰ δικά μας πὸν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀμέσως. Σᾶς ἀσπάζομαι νοερώς μὲ τὸν ἀγαπητὸν Ἀποστολάκη καὶ μένω δικός σας.

Γιῶργος.

4

Πετρούπολη 2/15 XII 1910

Φίλοι μου!

Τὸ δελταράκι σας τὸ πῆρα. Μὲ λυπεῖ ἡ ψυχικὴ κατάσταση τοῦ Ἀποστολάκη, τὴν αἰτία τῆς ὁποίας ἐντελῶς ἀγνοῶ καὶ ἂν δὲν εἶνε μυστικὸ θάθελα νὰ τὴν ξέρω· ἀπὸ τρεῖς ἐβδομάδες εὐρίσκομαι ἐδῶ στὴν Πετρούπολι κοντὰ στὴν ἀδελφή μου. Περιμένω κάτι χρήματα καὶ ἅμα τὰ πάρω θὰ φύγω γιὰ τὴν Αἴγυπτο. Ἐλπίζω στὰ κοντά, σὲ κάμποσες ἡμέρες. Στὴν ἀρχὴ σκέπτομαι νὰ βολιδοσκοπίσω τὸ ἔδαφος στὸ Κάιρο· ἐν ἀνάγκῃ θὰ ἐγκατασταθῶ σὲ κανένα χωριό, ὄχι μικρὰ τοῦ Καίρου. Ἐν πάσει περιπτώσει θὰ σᾶς γράψω ἐγκαίρως τὰ καθέκαστα τοῦ μέλλοντος βίου μου. Ἡ ὑγεία μου εἶνε ἔτσι κι ἔτσι. Ἐλπίζω νὰ μὴ μοῦ φέρῃ ἐμπόδια στὴν ἐγκατάστασή μου. Ἀπ' τὸ Φῶτο εἶχα γράμμα πρὸ μηνὸς σχεδόν· ἀκόμα δὲν τοῦ ἀπήντησα. Ἄν τοῦ γράφετε, γράψτε του πὸς πῆρα τὸ γράμμα του καὶ πὸς θὰ τοῦ ἀπαντήσω σὲ πρώτη εὐκαιρία. Ἀπ' τὸ γράμμα του, ἔμαθα πὸς δὲν ἤξευρε τίποτα γιὰ μένα γιὰ τὸ ἐσεῖς δὲν τοῦ γράφατε τίποτε. Ὅλοι μας, βλέπω, εἶμαστε ἐξ' ἴσον πλαδαροί. Τί νὰ σᾶς πῶ ἄλλα; Δὲν ξέρω τίποτε, γιὰ τὸν ἀπὸ πολλοῦ εὐρίσκομαι σὲ ἀνώμαλη κατάσταση, μακριὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ κόσμον, χωρὶς σοβαρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τίποτε. Θὰ ἀξιωθῶ ἄραγε νὰ ξαναπέσω στὴν παλαιὰ τροχιά μου; Ἄς τὸ εὐχόμεθα. Ἐδῶ μὴν γράφατε. Περιμένετε νεώτερες εἰδήσεις μου καὶ ἅμα

κατασταλάξω οριστικῶς κάπου, τότε μοῦ γράφετε, κοινοποιώντας λεπτομερῶς τὰ δικά σας. Ἐλπίζω ἢ κατάσταση τοῦ Γιώργου νὰ καλυτέρευε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγχείρηση. Ἀυτὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος. Χαιρετίσματα σὲ ὄλους τοὺς δικούς μας.

Πάντα δικός σας
Κωνσταντινίδης.

Υ. Γ. Ἐπ' τὰς Ἀθήνας δὲν πιστεύω νὰ περάσω.

5

Ζεῖτοὺν 24 ΙΙΙ 1913

Καλέ μου Γιώργο!

Καὶ ἐγὼ μὲ μεγάλη χαρὰ διάβασα τὰ λίγα σου τὰ λόγια. Ὁλόκληρος κόσμος παληῶν προσφιλῶν μου ἀναμνήσεων ξύπνησε μέσα μου. Ἀκριβῶς αὐτὸ φοβόμουν καὶ δὲν ἔγραφα σὲ κανένα. Αὐτὴ ἡ σιωπὴ, τὴν ὁποία μὲ μεγάλη δυσκολία ἐπέβαλα στὸν ἑαυτό μου, ἦταν ἀναπόφευκτη γιὰ μένα, φίλε μου, ὑπὸ τὰς νέας περιστάσεις τοῦ βίου μου. Ἐπρεπε γιὰ ἓνα διάστημα τοῦλάχιστον νὰ ἀπομακρυνθῶ ὀλότελα ἀπὸ τὴν παλιὰ προσφιλή μου ἀτμόσφαιρα τῆς ιδέας καὶ τῆς θεωρίας καὶ νὰ κλεισθῶ στὸ κέλυφος μου ἀναμετρῶν καὶ τακτοποιῶν καλύτερα τίς δυνάμεις μου διὰ τὸν νέον ἐπίπονον ἀγῶνα τοῦ βίου, τὴν σκληρὰν βιοπάλην, τὴν ἀνίερην πραγματικότητα. Καταλαβαίνεις καὶ μόνος σου, φίλε μου, ὅτι ἀπὸ τὴν ἀνατίμηση αὐτῆ τῶν τιμημάτων μου, ἀρκετὴ ἀλλαγὴ ἐπῆλθε καὶ στὶς ιδέες μου καὶ στὸν χαρακτήρα μου. Καὶ ἐὰν εἶνε ἀληθές ὅτι τὰ ἐκάστοτε συναισθήματα ἐπηρεάζουν πολὺ τὰς σκέψεις τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει βέβαια κανεὶς νὰ δοκιμάσῃ τὰς δυσκολίας τῆς βιοπάλης, τὰς πικρίας τῆς κτηνώδους πραγματικότητος γιὰ νὰ δώσῃ τὴν τελειωτικὴ μορφή στὰς περὶ βίου ιδέας του. Ἄλλ' ἄς ἀφήσουμε τὴ θλιβερὰ φιλοσοφία. Σοῦ τὴν ἀνέφερα γιὰ νὰ σοῦ ἐξηγήσω τὴν τόση μου σιωπὴ καὶ νὰ σοῦ κάνω νὰ μαντεύσῃς τὸ μέγεθος τῆς τραγωδίας ποὺ τράβηξα ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ ἀποχωρισμοῦ μας. Τὸ ζήτημα τῆς υἰείας μου καὶ τὸ οἰκονομικὸ ἦσαν πάντοτε τὸ κέντρον τῆς δυστυχίας μου. Ἦλθα στὴν Αἴγυπτο ἀναπένταρος καὶ ἄρρωστος καὶ ὑπὸ τοιοῦτους τραγικὸς ὄρους ἔπρεπε νὰ ἀρχίσω τὴν βιοπάλην μου. Παραλείπω νὰ σοῦ ἐκθέσω τὸ τί τράβηξα ἕως ὅτου ὀπωσδήποτε μονιμοποιηθῶ. Τώρα ἡ υἰεία μου εὐρίσκεται κάπως σὲ ὕφεση καὶ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐξασκῶ τὸ ἐπάγγελμά μου. Ἐὰν δὲν μοῦ τὰ χαλάσῃ καὶ πάλιν ἐλπίζω νὰ μὴν ἀργίση ἢ ὥρα νὰ στερεοποιηθῶ ἐπὶ τέλους οἰκονομικῶς. Τὸ ἴδιον ἐπικατάρατον ζήτημα τῆς υἰείας μου μοῦ ἐμποδίζει καὶ τὸν γάμον — ἄλλη πηγὴ τῆς δυστυχίας μου! Ὡς ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματός μου εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ κρατῶ σπῆτι ὀλάκερο, εἶμαι ὅμως ὁ μοναδικὸς καὶ θλιβερὸς φύλακας του. Ἐνίοτε πρὸς τὸ βράδν καθήμενος κοντὰ στὸ τσαῖ θυμοῦμαι τοὺς παληοὺς

φίλους καὶ τίς παληές καλές ἡμέρες τῆς Ἰένας. Ἀλήθεια, ποῦ νὰ βρίσκονται τώρα οἱ τόσοι μου παληοὶ γνώριμοι καὶ φίλοι. Θὰ χαρῶ ἂν μοῦ δώσης εἰδήσεις περὶ Ἀλέκον, Χατζόπουλον, Χρόνη, Γλονοῦ καὶ περισσοτέρας περὶ Γιάννη. Τὰ περὶ σοῦ καὶ τοῦ Φώτου τὰ περιμένω ἐννοεῖται λεπτομερῶς. Ποιά ἢ περαιτέρω φορὰ τοῦ βίου σας; τὰ ἀπὸ τοῦ ἀποχωρισμοῦ μας κτλ. Ἐλπίζω καὶ ὁ Φῶτος νὰ μὴν ξεχάσῃ τὸν παληό του φίλο. Γιὰ τὰ γεγονότα τῆς ἡμέρας καὶ τὰ λοιπὰ — κατόπιν σιγά, σιγά. Ἄς ἐνώσουμε πρῶτα σταθερῶς τὰ σῶματα τῆς συγκοινωνίας μεταξύ μας καὶ προφθάνωμε κατόπιν γιὰ ὄλα. Αὐτὰ γιὰ τὴν ὥρα. Χαιρετίσματα σὲ ὄλους. Τὰ δέοντα εἰς τοὺς σεβαστούς μου γονεῖς, ἰδίως στὴν εὐγενεστάτην καὶ τόσον καλὴν πάντοτε δι' ἐμὲ μητέρα σου. Περιμένω γλῆγορα τὴν ἀπάντησιν σοῦ σφίγγω ἀδελφικὰ τὸ χέρι καλέ μου, ἀθάνατε Γιώργο.

Δικός σου
Κωνσταντινίδης.